

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Bordás Beáta A Pákei Lajos által tervezett síremlékekről.	3
Béla Bálint Hermányi Dienes József és az erdélyi unitáriusok.	22
Rezi Elek Mellékvágányra kényszerített tanári életpálya. Lőrinczi Mihály élete és egyházszolgálat.	42

MŰHELY

Kovács Sándor (közlő) Székely Mózes levele Molnos Dávidhoz	58
--	----

VARIA

Andorkó Júlia Eszter – Kovács Sándor (közlő) Gál Miklós följegyzései III.	62
---	----

KÖNYVSZEMLE

Kovács Sándor SZEGEDI Edit, <i>O istorie a antitrinitarismului din Transilvania</i> (Cluj-Napoca: Editura Egyetemi Műhely – Societatea Bolyai, 2020), 227 p.	90
---	----

Petneházi Gábor

A Szent Korona, a Magyar Birodalom és a házi istenek.

RÉVAY Péter, *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariæ centuriæ septem – A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század*, szerk., bev., jegyz. TÓTH Gergely, szöveggond., ford. BENEI Bernadett, JARMALOV Rezső, SÁNTA Sára, TÓTH Gergely (Budapest: ELKH-BTK Történettudományi Intézet, 2021)..... 93

Halottunk

Kibédi Pál 96

Kivonatok 97

TANULMÁNYOK

Bordás Beáta¹

A Pákei Lajos által tervezett síremlékekről

Kolozsvár legjelentősebb, a város arculatát egyik legmarkánsabban meghatározó műépítész a 19. század végén Pákei Lajos (1853–1921) volt, akinek munkásságát már számos művészettörténész kutatta, de a különböző épületeiről írt monografikus igényű feldolgozások s az életmű egy-egy szeletét ismertető tanulmányok ellenére a tevékenységét átfogóan taglaló nagymonográfia még nem született meg. Jelen tanulmány a monográfiáirási kísérlet részeként íródott, azonban belátva, hogy a több éve dédelgetett mű mégsem fog elkészülni, változatlan formában adjuk közre ezt a fejezetet.

A budapesti, müncheni majd bécsi képzésben részesülő Pákei Lajost, aki a műépítész tevékenység mellett az iparoktatás, illetve a műemlékvédelem terén is maradandót alkotott, vélhetően nem kell bemutatni az olvasóknak. Ő tervezett olyan emblemikus unitárius épületeket, mint például a kolozsvári és a székelykeresztúri unitárius iskolák vagy a bölöni, székelyudvarhelyi és firtosmartonosi

¹ Dr. BORDÁS Beáta művészettörténész 1986-ban született Sepsiszentgyörgyön. Tanulmányait Kolozsváron végezte a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, ahol 2013-ban szerzte meg a történelemtudományok doktora fokozatot. 2016–2021 között muzeológus a Kolozsvári Művészeti Múzeumban. Kutatási területei: historizmus kori erdélyi építészet, 19–20. századi erdélyi képzőművészet. Önálló kötetei és főbb munkái: *Erdélyi kastélyépítészet a historizmus korában (1840–1914)*. Az egykori Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér vármegyék kastélyai (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016); *Vlahuță 63. Atelierle artiștilor clujeni / Kolozsvári képzőművészek műtermei* (kiállítási katalógus) (Kolozsvár: Mega – Kolozsvári Művészeti Múzeum, 2018); *A kolozsvári Bánffy-palota. Múlt és jelen* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019); *Operele pictorului Venceslav Melka (1834–1911) în colecția Muzeului de Artă Cluj-Napoca / Melka Vince (1834–1911) festőművész alkotásai a Kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményében* (kiállítási katalógus) (Kolozsvár: Kolozsvári Művészeti Múzeum – Mega, 2019). Jelenleg a sepsiszentgyörgyi Erdélyi Művészeti Központ vezetője.

templomok, de munkásságára számos középület (a kolozsvári Sétatér monumentális épületegyüttese vagy az egykori iparmúzeum és ipariskola tömbjei, a Bánffy-hunyadi kórház), kastély, villa, magánház is emlékeztet. Számukat tekintve a síremlékek kevésbé reprezentáltak az életműben, mégis fontos szeletét képezik az építész tevékenységének, és szorosan kapcsolódnak az általa tervezett köztéri emlékek (mint a kolozsvári Mátyás-szobor talapzata és az Erzsébet-emlékmű), valamint a kisebb szobrászati munkák (például a kolozsvári Mátyás-ház emléktáblája, a kolozsvári magyar színjátszás emléktáblája a Rhédey-palota falán, az Unió-emléktábla a kolozsvári Redut homlokzatán) köréhez.

A síremléktervezési feladat Pákei hosszú életpályájának több fontos szakaszát is végigkísérte, így az első, nagy elismerést kiváltó síremléket még a város főmérnökeként, 1882-ben tervezte. Pályája csúcspontján, az 1890-es évek végén, amikor a nagy középületekre szóló megrendeléseket is elnyerte, az unitárius egyház két kiemelkedő személyiségének, Berde Mózesnek és Brassai Sámuelnek a végső nyughelyét tervezte, de utóbbi nagy feladat majdnem 1910-ig elkísérte. A továbbiakban az építész által tervezett négy legfontosabb síremlék keletkezésének és tervezésének történetét tárjuk fel a korabeli újságokat is segítségül hívva, valamint a kivételes formaérzéssel megrajzolt alkotások művészettörténeti leírását is közöljük.

Kéler Ilona síremléke, Kolozsvár

Az első síremlék, amelyet Pákei Lajos még városi főmérnöként, 1882-ben tervezett, Kéler Ilona (1860–1880) színművész sírhantja fölé készült. A művésznő Pesten végezte el a színi tanulmányait 1878-ban, majd rövidebb kitérők után 1879 májusában a kolozsvári színházhoz szerződött. A hozzá fűzött nagy reményeket rövid idő alatt beváltotta, és drámai szerepekben nyújtott alakításaival elnyerte a közönség hódolatát. A kolozsváriak kedvenc fiatal színésznője húszéves korában roncsoló toroklobban, azaz diftériában hunyt el, és bár a családja Budapesten kívánta eltemetni, átszállítását nem engedélyezték a halálát okozó betegség fertőző volta miatt. A művésznőt 1880. november 28-án mintegy 5-6 ezer fős gyászoló tömeg kísérte utolsó útjára a kolozsvári Házsongárdi temetőbe.²

A színésznő kolozsvári hódolói 1880. december 1-jén értekezletet tartottak, amelyen elhatározták, hogy közakadozásból síremléket állíttatnak, és ennek céljából egy tizenkét tagú létesítőbizottságot alakítottak, majd másnap közzétették

² „Kéler Ilona temetése”, *Ellenzék* 1., 51. sz. (1880. nov. 30.): [2–3.]

1. kép: Kéler Ilona síremléke a Házsongárdi temetőben (fotó: Molnár Lehel, 2022)

az adakozásra szóló felhívást.³ A kegyelet ily módon való nyilvánítását a kolozsvári színház pártolói kötelességüknek érezhették, ugyanis korábban már Székelyné Ungár Anna (1790–1862) és Némethy Irma (1840–1876) színészeknek is síremléket állítottak.

Kéler Ilona síremlékére 1881. január közepéig mintegy 1200 forint gyűlt össze, ami bizakodásra adott okot.⁴ Egy korabeli tudósításból ismert, hogy Lorencz Ferenc kolozsvári sírkőraktáros még az évben megrajzolt egy síremlék-tervezetet, amely szerint „Kéler Ilona dombor művü s karrarai márványból készüendő mellszobra az emlékkő közepén levő ovális mélyedésbe jönne”.⁵ Nem tudni, hogy a létesítőbizottság végül miért nem ezt fogadta el. Egy évvel később,

³ „Kéler Ilona sírja fölé...”, *Ellenzék* 1., 52. sz. (1880. dec. 1.): [3.]; „Felhívás a közönséghez”, illetve „Hírharang. Kéler Ilona síremléke”, *Magyar Polgár* 14., 280. sz. (1880. dec. 2.): [3.]

⁴ „Mindenféle. Kéler Ilonáról”, *Ellenzék* 2., 7. sz. (1881. jan. 11.): [3.]

⁵ *Kossuth Világ* 4. sz. (1881. ápr. 23.) – idézi Csécs Kinga Emőke, „A Pákei Lajos által tervezett síremlékek a kolozsvári Házsongárdi temetőben”, in *Ybl és Lechner vonzásában*, szerk. ROZSNYAI József (Budapest: Holnap Kiadó, 2018), 74–89.

1882. április 16-án, a bizottság Pákei Híd utcai lakásán ülésezett, és ott a főmérnök tervét fogadták el kivitelre, amely egy tiszta ógörög stílusú, oszlopok közé fogott emlékszobrot ábrázolt.⁶ A bizottságnak bemutatott, kilencszereken kicsinyített gipszmodellt Klósz József (1843–1922) helyi szobrász⁷ készítette Pákei rajzai alapján. A főmérnök által „kitűnő műgonddal és művészi leleménnyel készített emléktervet” és a makettet a bizottság nagy tetszéssel fogadta, így nem sokára megbízta Klósz a dombormű kivitelével (ezerforintos munkadíj mellett), a kőfaragómunkákra pedig Nagy János és Reimann Károly helyi kőfaragókat szerződtette.⁸ A síremlék szerkezeti része már az évben elkészült, és 1882 novemberében fel is állították,⁹ de a portrészobron Klósz még sokáig dolgozott. Az emlékműre szükséges ezer forintot jóval meghaladó összeg három év alatt sem gyűlt össze, így a szobrász és a kőfaragók részben „nemes nagyravágyásból dolgoztak”, szemléltetendő, hogy a kolozsvári mesterek is képesek stílszerű művet létrehozni.¹⁰ Ennek különösen azért volt jelentősége, mert akkor még a temetőben alig voltak művészi értékű síremlékek.

A Pákei által tervezett neoreneszánsz stílusú síremlék ünnepélyes átadására 1883. október 28-án került sor.¹¹ A temető II. C. parcellájában található síremlék tervei nem ismertek, de a korabeli sajtó és Pákei önéletrajza alapján biztosan neki tulajdoníthatjuk a tervezést. Az aediculaszerű síremlék szilárd gránittalapon nyugszik, erre kétoldalt egy-egy jón stílusú oszlop támaszkodik, az oszlopok fejezetének kialakítása és díszítése az athéni Erechtheion-templomot idézi (1. kép). Az oszlopok és a síremlék hátlapja közötti térben kialakított, nem túl

⁶ „Mindenféle. Felhívás”, *Ellenzék* 3., 85. sz. (1882. ápr. 15.): [3.]; „Hírharang. A Kéler Ilona-síremlék bizottságának...”, *Magyar Polgár* 16., 88. sz. (1882. ápr. 18.): [3.]

⁷ A kolozsvári születésű Klósz József főleg épületszobrászattal (Iparos Egylet új székháza, EMKE-palota) és sírkőfaragással (Salamon János, E. Kovács Gyula, Bethlen Gergely síremlékei a Házsongárdi temetőben) foglalkozott, de voltak köztéri szobrai is (Széchenyi István mellszobra, a nagyenyedi diákhősök emlékműve). 1882 előtt Kolozsvár egyetlen „hivatalos” szobrásza volt. Mesterségbeli tudásra a Szent Mihály-templom neogótikus tornyának építésénél tett szert, később Bécsben, Budapesten és Párizsban is megfordult. Életeművéről tanulmány készült: MURÁDIN Jenő, „A kőfaragástól a szobrászatig. Klósz József (1843–1922)”, *Magyar Műemlékvédelem* XIV., (2007): 181–190.

⁸ „Mindenféle. A Kéler Ilona...”, *Ellenzék* 3., 93. sz. (1882. ápr. 25.): [3.]; Mindenféle. A Kéler Ilona... *Ellenzék* 3., 109. sz. (1882. máj. 13.): [3.]

⁹ „Mindenféle. Kéler Ilona síremléke készen van”, *Ellenzék* 3., 265. sz. (1882. nov. 20.): [3.]

¹⁰ „Mindenféle. Kéler Ilona síremléke...”, *Ellenzék* 4., 233. sz. (1883. okt. 11.): [3.]

¹¹ „Napi hírek. A Kéler-síremlék leleplezése”, *Magyar Polgár* 17., 250. sz. (1883. okt. 30.): 5.

mély, kazettás mennyezetű fülke hátsó sarkait két-két sima felületű, toszkán hatású pilaszter határolja. Az oszlopokra és pilaszterekre terhelő, hármas tagolású gerendázat fölött egy virágfüzéréekkel ékesített fríz szalad körbe, a síremléket timpanon zárja le. A gerendázat alatt egy félköríves záródású, záróköves vakkeretben a fiatal színésznő profilból ábrázolt, babérkoszorúba foglalt arcképe látható. A Klósz József által faragott remek domborműves portré alá „A / FELEJTETTLEN / MŰVÉSZNŐ / KÉLER ILONA / EMLÉKÉRE / ŐSZINTE / TISZTELŐI / MDCCCLXXXIII” feliratot vészték, ez alatt két, pálmaágak közé helyezett, faragott színészmaszk jelenik meg. A talapzaton a „SZÜL. 1860 MÁRC. 3. MEGH. 1880. NOV. 26.” felirat olvasható. A síremlék hátoldalán két toszkán pilaszter közé fogva a domborműves portrét magába foglaló architektúra köszön vissza, a képmezőbe viszont a Hegedűs István (a síremlék-létesítő bizottság elnöke) által írt nyolcsoros sírverset vészték.¹²

Berde Mózes síremléke, Kolozsvár

Mintegy tizenöt évvel azután, hogy az első általa tervezett síremlék kivívta a kortársak egybehangzó elismerését, Pákei két újabb emlék terveit készíthette el, ezúttal az unitárius egyház emblematikus személyiségeinek sírjaira. Az egyik ezek közül az „unitárius jótevők fejedelme”, laborfalvi Berde Mózes (1815–1893) volt, aki végrendeletében a több mint 600 000 forintos vagyonát az unitárius vallásközönségnek hagyta. Az ügyvédi végzettségű Berde az 1848–49-es szabadságharc idején háromszéki, majd szebeni kormánybiztos volt, e szerepvállalása miatt a világosi fegyverletétel után néhány évre börtönbe zárták. A kiegészítés után osztálytanácsosnak nevezték ki a belügyminisztériumba, majd nyugdíjba vonulása után hosszabb ideig volt az unitárius egyház birtokainak felügyelője, emellett saját gazdaságait vezette. Egy budapesti elmegyógyintézetben hunyt el 1893. szeptember 22-én, és kívánságához híven, a kolozsvári Házsongárdi temetőben, Bölöni Farkas Sándor sírja közelében temették el. Berde nem alapított családot, ezért a vagyonát jól meghatározott iskolai és egyházi célokra hagyta, például a kolozsvári Unitárius Kollégiumnak és a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumnak egyenként 100 000 forintot szánt¹³ – ezek felhasználásával készült el később a két tanintézmény Pákei Lajos által tervezett új épülete.

¹² Kéler Ilona síremlékének bemutatását lásd még: Csécs, „A Pákei Lajos...”, 77–79.

¹³ A végrendeletet közli: „Berde Mózes végrendelete”, *Keresztény Magvető* 28., 5. sz. (1893. szept.–okt.): 305–309. Lásd még: „Hírek. Berde Mózes végrendelete”, *Kolozsvár* 7., 222. sz. (1893. szept. 29.): [3.]

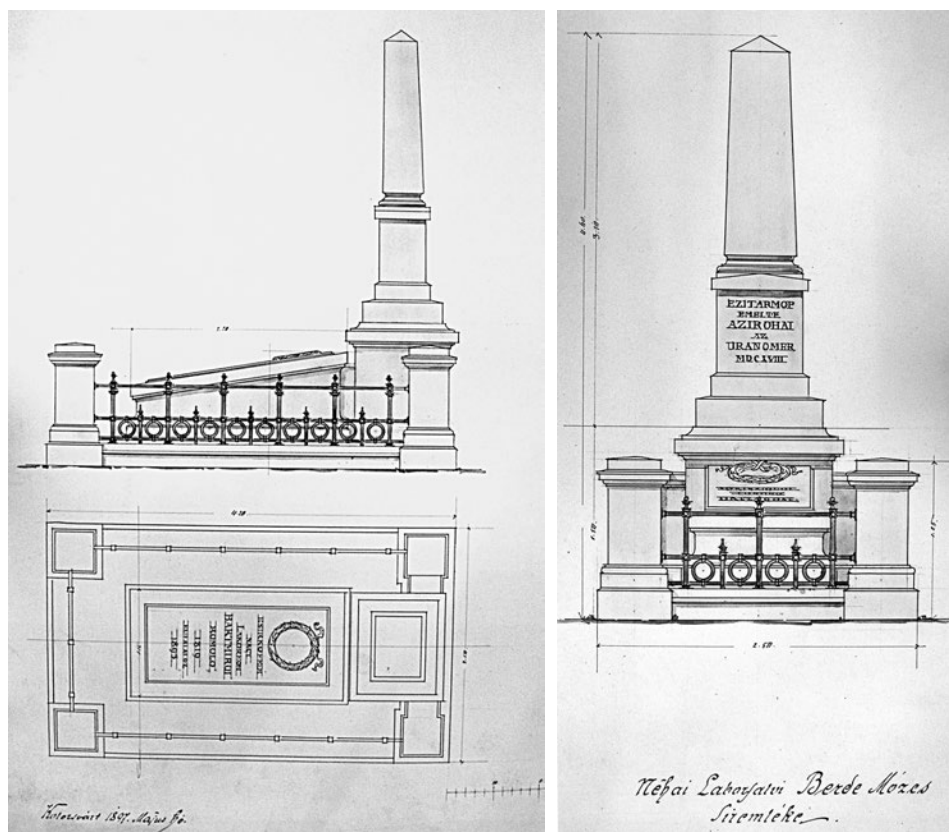
E példátlan adomány iránti tiszteletből az unitárius egyház méltó módon szerette volna megörökíteni a nagy mecénás emlékét, így az 1893 őszén tartott főtanácsi közgyűlésen elhatározták, hogy a tanácsterem számára megfestetik Berde arcképét, elkészíttetik az ércszobrát, és kéri a várostól, hogy az unitárius templom melletti utcát róla nevezzék el.¹⁴ Azonban e terveket sok évvel hátráltatták a Berde végrendelete körüli pereskedések. Először Berde Béla, az elhunyt unokaöccse több cinkos bevonásával megpróbálta a saját javára meghamisítani a végrendeletet, ebből pedig országos szenzáció és két évig tartó büntetőeljárás kerekedett, amely 1895 februárjában azzal ért véget, hogy az unitárius egyház visszavonta a vádlott elleni feljelentést, mert az lemondott a végrendeleti követeléséről. Az unitárius Egyházi Képviselő Tanács (EKT) még az évben „intézkedett, hogy a nagy alapító emlékének megfelelő síremlék felállítása céljából a tervezet iránt javaslat készíttessék”,¹⁵ de időközben Berde Mózes rokonai polgári úton megtámadták az eredeti végrendeletet, hogy az egyház kizárásával az örökösödést érvényesítsék. Ez a per 1899 nyarán zárult le az unitáriusok javára született döntéssel, így végre el tudták kezdeni a kolozsvári új kollégium építését, emellett elindították a Berde-síremlék munkálatait is. Szintén 1899-ben az épülő kollégiumot kelet felől határoló kis utcát Berdéről nevezték el. A Kőváry Endre (1832–1918) által festett Berde-portrét 1900 őszén leplezték le, a Margó Ede (1872–1946) által mintázott mellszobrot pedig az új kollégium előterében helyezték el 1901 szeptemberében.

Végrendeletében Berde Mózes azt kívánta, hogy temetése az életéhez hasonlóan egyszerű és cifraság nélküli legyen, „[...] nem kriptában, hanem hideg földben, síromat fedje egy nagy kőkoporsó hazai anyagból, a lehetőleg legkeményebből”. Pákei bizonyára szem előtt tartotta ezt a rendelkezést, amikor 1897 májusában megrajzolta a Berde-síremlék első változatát (2. kép). A téglalap alaprajzú síremlék központi eleme egy egyszerű kőkoporsó, amelyet dőlt szögben elhelyezett, faragott kőlap fed. E mögött egy magas talapzatra állított, 4,60 méter magas obeliszk emelkedik, lábazati részén az elhunyttra vonatkozó felirattal. Az építész a klasszicizáló hatású síremlék négy sarkára egy-egy törpepillért képzelt el, közöttük elegáns és diszkrét vasrács húzódott volna.

A síremlék ügye az örökösödési per miatt csak 1899-ben lett újra aktuális, s az egyház felkérte Pákeit, hogy újabb tervezetet nyújtson be. Az építész 1900 folyamán „kétféle síremlék tervezetet készített, az egyik magas síremlék bácstoroki

¹⁴ „Elintéztett ügyek”, *Keresztény Magvető* 28., 6. sz. (1893. nov.–dec.): 352.

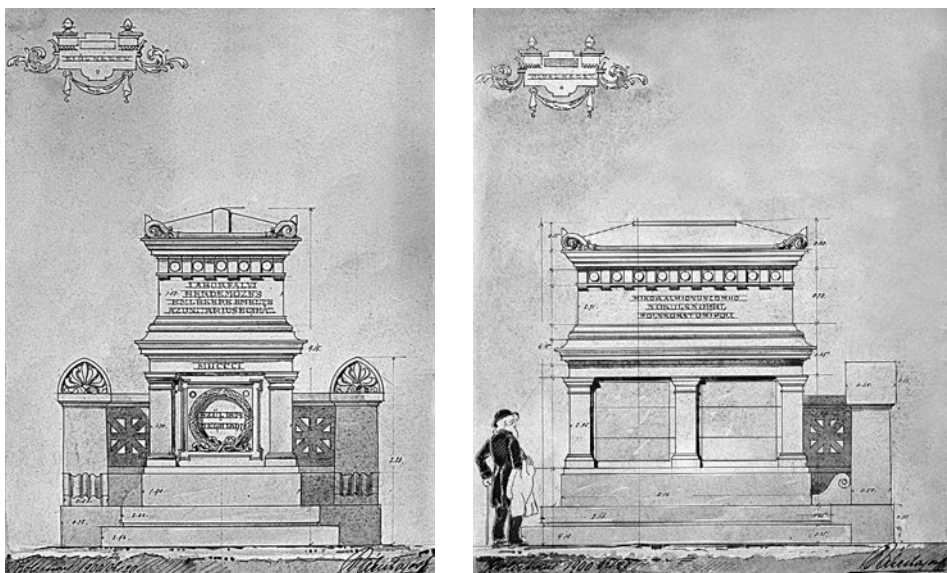
¹⁵ „A bölöni zsinat. Közigazgatási és pénzügyi jelentés”, *Keresztény Magvető* 30., 5. sz. (1895. szept.–okt.): 274.

2. kép: A Berde-síremlék első terve, 1897 májusa (MUEKvGyLvt, Pákei-hagyaték)

kőből 10 m. e. magosságban 10 115 korona 73 fillér költségvetési tervezettel, a másik sarkophág síremlék piski és dévai kövekből kombinálva készítve 4 m 15 cm magosságba, 4 m 10 cm szélességbe és 5 m 20 cm hosszúságba, a hozzá kívántató ráccsal együtt 9238 k. 70 fillér költségvetési tervezettel.¹⁶ A bácstoroki kőből készült magas síremlék terve a fennmaradt rajz(másolat)ok alapján 1900 júniusában készült el, s koncepciójában közel állt az első tervváltozathoz: a négyzet alaprajzú emlék központi eleme egy impozáns, körüljárható obeliszk lett volna, amelyet tizenkét alacsony oszlopocska közé fogott, áttört mintázatú mellvéd vett volna körül. Az egész szerkezet egy magas, terméskőből rakott talapzaton állt volna, a síremlék járószintjére a főnézet felőli oldalon kialakított lépcső veze-

¹⁶ MUEKvGyLvt, EKT-iratok, 569-1900. irattári sorszáma, 1. irat.

3–4. kép: A Berde-síremlék harmadik tervváltozata, elől- és oldalnézet, 1900
(MUEKvGyLvt, Pákei-hagyaték)

tett volna. A négyzetes alaprajzú obelisk lábazatának leszelt sarkaira egy-egy kerek bástyaszerű elemet állított az építész, ezek kialakítása a kolozsvári Mátyás-szobor szintén Pákei által tervezett talapzatát juttatja eszünkbe. A magas obelisk lábazati részét az elhunyt babérkoszorúba foglalt, kőbe faragott mellképe díszítette volna, az obelisk gömb alakú csúcsdísze alatt már szecessziósnak ható díszítés figyelhető meg.¹⁷

A másik, 1900 októberében befejezett tervváltozat jobban eltért az első kétőtől, ugyanis egy monumentális szarkofágot ábrázolt, amely újdonságként hatott a korabeli síremlékszobrászatban. A szarkofág mintegy két méter magas talapzatát toszkán pilaszterek tagolják, a talapzat fő nézetén egy faragott babérkoszorú keretezi az elhunyt születési és halálozási dátumát. A szarkofág párkánya alatt az antik görög templomépítészetre utaló triglif és tárcsadíszes metopé váltakoznak, a koronázópárkány fölött a sarkakat két-két szembeállított voluta ékesíti. A síremlék hátsó végét egy-egy palmettadíszes törpepillér határolja, a két

¹⁷ Ez az obeliskszerű síremlékterv csak másolatban maradt fenn Pákei tervhagyatékában, a budapesti Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Tervtárában (K 12149 jelzetű tervrajz).

5. kép: Berde Mózes síremléke a Házsongárdi temetőben (fotó: Molnár Lehel, 2022)

pillért összekötő mellvédet a Pákei 1900 körüli építészetében gyakran előforduló motívum, a négyzetes mezőbe foglalt nyolcágú csillag díszíti (3–4. kép).

A két utóbbi tervváltozat közül az 1900. december 12-én tartott gyűlésen az EKT az olcsóbb, de érdekesebb szarkofágtervet fogadta el, a megvalósítást viszont még függőben tartotta addig, amíg végleges döntés született a Berde-arckép és szobor tárgyában.¹⁸ Utóbbiról és a síremlék felállításáról végül 1901 áprilisában döntöttek.¹⁹ A síremlék ezután a Pákei által megrajzolt harmadik tervváltozat szerint, de néhány apró módosítással készült el, ugyanis az építész időközben újratervezte a hátoldalon lévő pilléreket és a köztük lévő mellvéd díszítését, a szarkofág talapzatára a tervezetthez képest sokkal több felirat került, és a síremléket öntöttvas lánc veszi körül (5. kép).

A terv elkészítéséért (az első két, kivitelezetlen változatot nem számolva) és a művezetésért Pákei munkadíja 1054 korona volt.²⁰ A végelszámolásból kiderül,

¹⁸ MUEKvGyLvt, EKT-iratok, 569-1900. irattári sorszám, 1. irat.

¹⁹ „Brassai és Berde szobra”, *Magyar Polgár* 24., 110. sz. (1901. máj. 15.): 6.

²⁰ MUEKvGyLvt, EKT-iratok, 208-1901. irattári sorszám, 5. irat.

hogy a síremlék összesen 10 799 korona 69 fillérbe került, ebből a Spáda Domokos kőműves által végzett föld- és kőművesmunka szinte 3300 koronát, a Gersteinbrein Tamás kőfaragó munkája több mint 7000 koronát, a Simonffy István lakatos által készített öntöttvas kerítés pedig 465 koronát tett ki.²¹ A Berde-síremléket a kolozsvári Unitárius Kollégium új épületének megnyitása alkalmából szervezett többnapos ünnepség első napján, 1901. szeptember 21-én adták át a Házsongárdi temető III.B. parcellájában.²²

Barcsay Ákos fejedelem síremléke, Kozmatelke

Kétszáznegyven évvel a tragikus esemény után, 1901 nyarán Kelemen Lajos kolozsvári történész bizonyította be a régi krónikák alapján, hogy Barcsay Ákos (1619–1661) erdélyi fejedelmet valóban Kozmatelkén gyilkolták meg, és holtteste azóta is ott nyugszik.²³ A törökök 1658-ban Barcsayt nevezték ki Erdély fejedelmének, de 1661 elején Kemény János javára lemondott a trónról. Később Kemény mégis elfogatta, és midőn a görgényi fogságból Kővárra vitték, Kozmatelkén orvul legyilkolták, és holttestét elföldelték. A fejedelem emlékét a helyi román közösség ápolta, időről időre megújították a halálára emlékeztető faoszlopot.

Kelemen Lajos kutatásainak hatására Dózsa Endre Kolozs vármegyei alispán kezdeményezte, hogy Barcsaynak díszes sírhelyet és emlékoszlopot állítsanak, s az előmunkálatok elkezdése céljából 1901. augusztus 16-ára egy szakértői bizottságot hívott össze Kozmatelkére. E bizottság tagjai az alispán mellett dr. Márki Sándor és dr. Pósta Béla egyetemi tanárok, Kelemen Lajos, továbbá Hoszszú Pompejus királyi építészeti hivatalfőnök és Pákei Lajos voltak. Utóbbi kettőt azért hívták meg, hogy a helyszíni szemle alapján készítsék el az állítandó emlékoszlop tervét.²⁴ A bizottság megállapította, hogy a fejedelmet a görögkatolikus

²¹ MUEKvGyLvT, EKT-iratok, 208-1901. irattári sorszám, 4. irat.

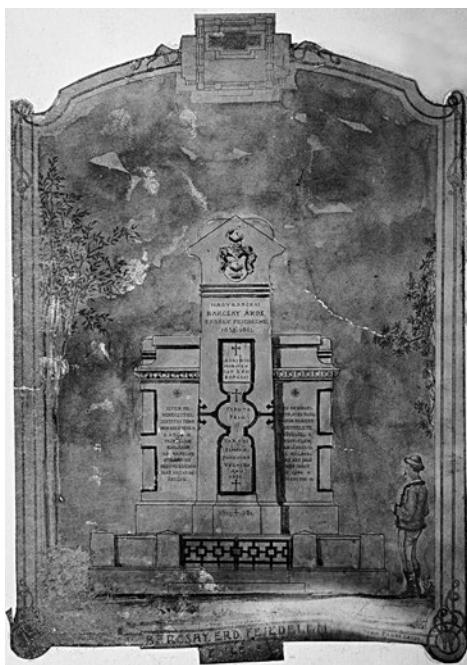
²² „Két síremlék-leleplezés”, *Magyar Polgár* 24., 215. sz. (1901. szept. 21.): 5–6. A síremlék leírását lásd még Csécs, „A Pákei Lajos által tervezett...”, 79–82.

²³ KELEMEN Lajos, „Különfélék. Barcsay Ákos megöletésének helye”, *Erdélyi Múzeum* 18., 4. sz. (1901): 245–248.

²⁴ „Barcsay fejedelem sírhelye”, *Magyar Polgár* 24., 187. sz. (1901. aug. 19.): 2–4.; „Egy »nagyságos ur« sirja”, *Magyar Polgár* 24., 188. sz. (1901. aug. 21.): 1–3. és 189. sz. (1901. aug. 22.): 1–4.; „Barcsay fejedelem sirja”, *Vasárnapi Ujság* 48., 36. sz. (1901. szept. 8.): 582. A helyszíni szemléről Márki Sándor is beszámolt az 1901. augusztus 16-i naplóbejegyzésében, lásd Márki Sándor *naplói II., 1893–1903*, szerk. és s. a. r. ERDÉSZ Ádám (Gyula: Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára, 2018), 312–314.

6. kép: Barcsay Ákos 1886-ban állított emlékfája. Forrás: Vasárnapi Újság, 48., 36. sz. (1901. szept. 8.): 582.

7. kép: Barcsay Ákos síremlékének terve, 1904 (MUEKGyLvt, Pákei-hagyaték)

templom melletti régi sírkertbe temették, ahol egy 1886-ban állított egyszerű, román feliratos korhadó faoszlop jelölte a feltételezett sírt (6. kép).²⁵ Az új síremlék elkészítésére gyűjtést rendeztek, a szükséges pénzösszeg néhány éven belül össze is gyűlt, s így Pákei Lajos 1904. március 15-ére megrajzolta a tervet (7. kép).

Pákei tervét ekképpen ismertette a kolozsvári *Nemzeti Hírlap*: „A síremlék, mely ízléses és nemes egyszerűségű renaissance-stilben készült, egy körülbelül 4 méter magas oszlop, melyhez két oldalt széles kőépitmény csatlakozik. Felül az oszlopon látható a Barcsay címér s alatta ez a felírás: Barcsay Ákos Erdély fejedelme 1658–1661. (az uralkodásának évszáma) Az oszlop közepén igen ügyesen be van foglalva az utolsó fakereszt stilszerű vas foglalattal. A kereszten ez a fölírás: »Aici inmormentat kral Borcsay † Fakuta prin Váradi Simion pomenire vecnica anu 1886.« Az oszlop alján 1619 † 1661, a Barcsay Ákos életideje.

²⁵ Az emlékfá román nyelvű feliratának fordítása: „Ide van eltemetve Borcsai király. Készíttette Várodi Simion örök emlékezetül, 1886. évben.”

Az oszlop két oldalán levő kőlapokon ez a felírás olvasható: »Ilyen fa keszttel tartotta fenn nemzedékeken át a Fejedelem emlékét Kozmatelke román-ajkú közönségének igaz hazafias érzése. Ez érzéssel vette át az egész magyar nemzet kegyelete hűséggel a fejedelem emlékezete és hálával az azt őrző nép iránt 1904. augusztus 15.«²⁶

Eredetileg 1904. augusztus 15-ére tervezték a síremlék felavatását, de júliusban az alapozási munkálatok során egy megbilincselte csontvázra bukkantak, ezért szakszerű régészeti ásatást végeztek.²⁷ Az ásatás két férfi csontvázát tárta fel, s a hírlapokban elkezdődött a vita, hogy ezek közül melyik lehet a fejedelemé. Kelemen Lajos nézete szerint a két csontváz a Barcsay kíséreié volt, magát a fejedelmet pedig a kis dűledező fatemplomban temették el, és ezt a véleményt támasztotta alá az ásatási jelentés is,²⁸ ennek ellenére a templomban nem kutattak. Spáda János kolozsvári építőmester végül 1906-ban készítette el a síremléket az eredetileg elképzelt helyre, a feltételezett fejedelmi hamvakat pedig koporsóba helyezték és az emlékmű elé ásott sírgödörbe helyezték.²⁹ A síremlék ünnepélyes átadására 1907. szeptember 29-én került sor.³⁰ Az I. világháborúig biztosan állt a Pákei tervei alapján megvalósított emlékmű. 1943 őszén az Erdélyi Református Egyházkerület igazgatótanácsa elhatározta, hogy exhumálja és a kolozsvári Farkas utcai templomba viszi át a Barcsay fejedelem hamvait (akárcsak korábban az Apafi Mihály fejedelem porhüvelyét),³¹ de a síremlék további sorsát nem ismerjük.

Brassai Sámuel síremléke, Kolozsvár

Az utolsó erdélyi polihisztor, Brassai Sámuel (1797/1800–1897) rendkívüli szerepet töltött be a kolozsvári tudományos, művelődési és zenei életben, s az unitárius egyházon belül már életében nagy kultusza alakult ki. A legjelentősebb 19. századi erdélyi tudósnak tekintett, sokirányú érdeklődésű Brassai többek kö-

²⁶ „Hírek. Barcsay Ákos fejedelem síremléke”, *Nemzeti Hírlap* 1., 1. sz. (1904. ápr. 2.): 4.

²⁷ „Barcsai Ákos fejedelem hamvai”, *Ellenzék* 35, 163. sz. (1904. júl. 20.): 3–4.

²⁸ KELEMEN Lajos, „Barcsai Ákos pihenőhelye”, *Genealógiai Füzetek* 2., 8–9. sz. (1904. aug.–szept.): 117–118.; KOVÁCS István, „Különfélék. Barcsai Ákos erdélyi fejedelem hamvainak kutatása Kozmatelkén”, *Erdélyi Múzeum* 21., 7. sz. (1904): 407–411.

²⁹ KASZÓ Dénes, „Barcsai Ákos erdélyi fejedelem”, *Ellenzék* 27., 254. sz. (1906. nov. 8.): 2–3.

³⁰ „Barcsay Ákos síremléke”, *Ellenzék* 28., 223. sz. (1907. szept. 30.): 2.; „A kozmatelki ünnepség”, *Ország-Világ* 28., 40. sz. (1907. okt. 6.): 839.

³¹ „Barcsay Ákos fejedelem hamvait is a Farkas-utcai templomban helyezik el”, *Ellenzék* 64., 247. sz. (1943. nov. 2.): 8.

zött kiváló filozófus, nyelvész, botanikus és matematikus volt, az Erdélyi Múzeum igazgatója, a kolozsvári egyetem tanára és rektora. Családot nem alapított, 1897. június 24-én hunyt el a kolozsvári Vöröskereszt kórházban, végrendeletében vagyona felét a kolozsvári Unitárius Kollégium akkor már tervben lévő új épületének költségeire hagyta. Június 26-án temették el a Házsongárdi temetőbe, a Bölöni Farkas Sándor és Berde Mózes nyughelyei mellé ásott ideiglenes sírba.

Az országos részvét mellett lezajlott temetés után nemsokára, 1897. július 9-én Farkas Lajos (1841–1921), a kolozsvári egyetem rektora, Brassai egyik közeli barátja értekezletet hívott össze, amelyen a tudós tisztelői és barátai (köztük Ferencz József unitárius püspök, Albach Géza polgármester, dr. Márki Sándor történész és Boros György unitárius teológiai tanár) elhatározták, hogy az elhunythoz méltó síremléket közadakozásból kell felállítani. Az értekezlet Márkit, Borost és Pákei Lajost kérte fel az előmunkálatok elkészítésére.³² A síremlék ügyét elsősorban az unitárius egyház vállalta fel, s így nem meglepő, hogy Pákeit kérték fel a síremlék megtervezésére, aki évek óta dolgozott a kolozsvári új unitárius kollégiumi épület tervein, illetve már elkészítette Berde Mózes síremlékének tervét. Továbbá a csellójátékos Pákei jól ismerte és tisztelte Brassait, aki kedvelt vendége volt az építész otthonában rendezett kvartetteknek.

Pákei 1897 decemberére el is készült a síremlék első tervváltozatával, amely egy korabeli leírás szerint „egy magas talapzaton álló kis görög templom előcsarnokát symbolizálta két oszlopsorral (8. kép)”.³³ A szinte két méter magas talapzaton álló építmény sarkait vízszintesen sávozott felületű pilaszterek határolják, a középtengelyt pedig két gyönyörű dór oszlop fogja közre. Az oszlopok közötti mélyedésbe elhelyezett talapzat sarkait griffek díszítik, ezen áll Brassai életnagyságúnál nagyobb mellszobra. A két szélső tengely felületét feliratok borítják. A triglifekkel ékesített gerendázat fölötti timpanon csúcsán és sarkain akrotérion látható. A klasszicizáló építmény homlokzati megoldása az archaikus görög antetemplomokéra vagy például Megara olümpiai kincsesházára hasonlít. A templomszerű építmény középtengelye előtt fekszik a Brassai szarkofágja, amelyet triglif- és tárcsadíszes, valamint fogazatos párkány zár le. A szarkofágot két oldalról alacsony mellvéd határolja, amelyet négyzetbe foglalt, nyolcsugarú motívumok díszítenek, a két sarkon álló törpepillért pedig palmettás csúcsdíz ékesíti. Valószínűsíthető, hogy ebben az esetben Pákeit a kedvelt mestere, Theophil Hansen által 1888-ban tervezett Görög Nemzeti Könyvtár inspirálta. A Brassai-

³² „Napihírek. Brassai-émlék Kolozsvárt”, *Magyarország* 4., 191. sz. (1897. júl. 12.): 4.

³³ BOROS György, „Jelentés az emlékműről”, in *Brassai Sámuel síremléke. Átadási ünnepély, 1910. október 2.* (Kolozsvár: Emlékbizottság, 1910), 11–19., 16.

síremlék görögtemplom-szerű építménye rokonítható az athéni könyvtár központi épülettömbjének homlokzati kialakításával, s Pákei onnan vehette át az egyik fontos részletformát, az alacsony mellvédet díszítő, négyzetbe foglalt nyolcágú motívumot is, amely a könyvtár bejáratához vezető íves lépcső mellvédjén és az oldalszárnyak ablaknyílásaiban jelenik meg, de a szintén Hansen által tervezett, 1874–1888 között megépült athéni Zappeion átriumában is látható.

A Brassai-síremlék kezdeményezői eredetileg úgy képzelték, hogy legalább 20 000 korona fog összegyűlni e szép és nagyszabású terv megvalósítására. 1898. június 19-én Ferencz József püspök, Farkas Lajos, Szvacsina Géza polgármester, Pákei Lajos, Márki Sándor és Boros György megalakították az országos emlékbizottságot, s elhatározták a gyűjtés megindítását.³⁴ Az emlékbizottság elnökeivé gr. Esterházy Kálmánt, az Erdélyi Múzeum-Egylet elnökét, Ferencz József püspököt, dr. Farkas Lajost és dr. Gyulai Pált, az MTA igazgatótanácsának tagját kérték fel, a titkár Boros György, a pénztáros Merza Lajos, a jegyző pedig Vass Domokos volt. 1898 nyarán a hírlapok leközltek a közakadozásra való felhívást, viszont nemsokára Erzsébet királyné halála és a neki szentelt emlékmű költségeire indított országos gyűjtés miatt a Brassai-emlékbizottság fél évig szüneteltette a tevékenységét.

Az emlékbizottság 1898. december 17-én tartotta első közgyűlését, amelyen Pákei bemutatta a korábban már elfogadott remek tervet, s az unitárius egyház 500 forintot adományozott a célra.³⁵ 1899 májusában a fiatal szobrász, Veress Zoltánné Kozma Erzsébet (1879–1973) megmintázta Brassai nagy mellszobrát,³⁶ amely illet Pákei síremléktervéhez. Az 1900. január 28-án tartott második közgyűlésen az emlékbizottság elhatározta, hogy kapcsolatba lép a művésszel a szobor megszerzése céljából.³⁷ Addigra már majdnem 9000 korona gyűlt össze, de a következő években az adakozási kedv megcsappant. 1908 áprilisáig 13 158 koronát gyűjtöttek, ekkor a bizottság felkérte Pákeit, hogy ehhez az összeghez viszonyítva dolgozza át a korábbi tervet, és a költségvetéssel együtt mutassa be.³⁸

Az építész 1908. május 12-ére el is végezte az 1897-es tervváltozaton tett módosításokat. Az eredeti koncepciót megtartotta, ám az új síremlék alacsonyabb és keskenyebb lett az első tervhez képest (de még így is 6 méter magas), a

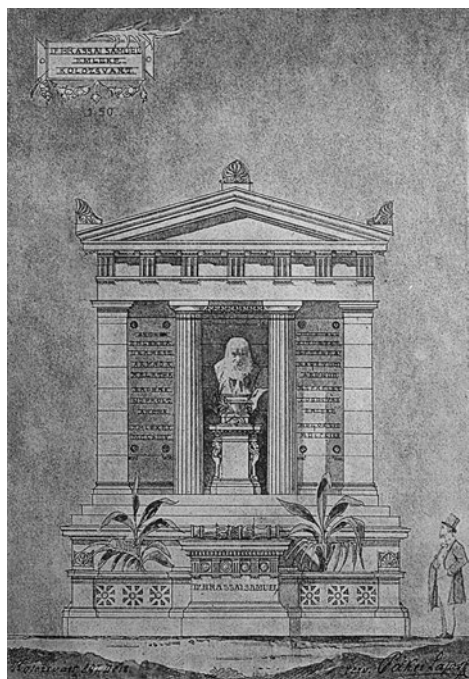
³⁴ Márki Sándor 1898. június 19-i naplóbejegyzése: *Márki Sándor naplói...*, 211.

³⁵ „Hírek. Brassai-síremlék”, *Magyar Polgár* 21., 220. sz. (1898. dec. 19.): 4.

³⁶ Lásd Márki Sándor 1899. május 30-i naplóbejegyzését: *Márki Sándor naplói...*, 244.

³⁷ „A Brassai-emlékbizottság gyűlése”, *Magyar Polgár* 23., 23. sz. (1900. jan. 29.): 4.

³⁸ A Brassai síremlékére való gyűjtés lépéseit Boros György foglalta össze az *Ellenzékben* közölt cikksorozatban: „Brassai Sámuel síremléke Kolozsvárt”, *Ellenzék* 29., 75. sz. (1908. márc. 31.): 3.; 76. sz. (1908. ápr. 1.): 3.; 77. sz. (1908. ápr. 2.): 2–3.

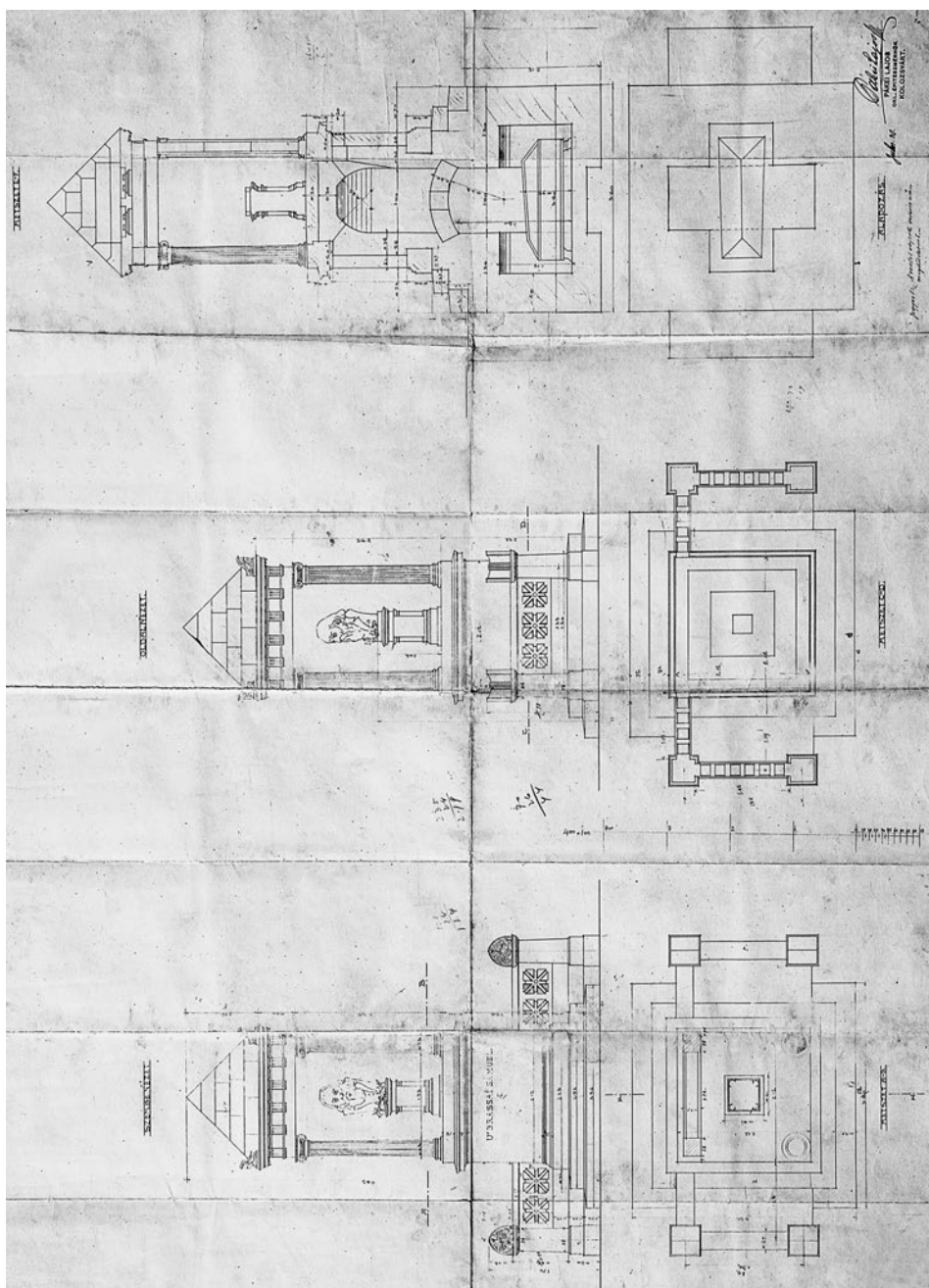
8. kép: A Brassai-síremlék
első tervváltozata, 1897
(MUEKGyLvt, Pákei-hagyaték)

9. kép: A Brassai-síremlék
második tervváltozata, 1908
(MUEKGyLvt, Pákei-hagyaték)

Brassaira vonatkozó hosszabb felirat a síremlék hátoldalára, a középső falmezőbe került át, a szarkofág és az ezt határoló alacsony kerítőfal díszítése pedig leegyszerűsödött. 1908 júniusára Pákei egy újabb, egyszerűbb és olcsóbb tervváltozatot is kidolgozott (9. kép).³⁹ Ez a terv egy 6,77 m magas, közel 5 × 4 méter alapterületű ædikuláris síremléket ábrázol, amelynek központi eleme egy magas talapzaton álló, három oldalról nyitott szoborfülke. A lépcsőzetes aljú, négyzetes alaprajzú, mintegy 2,5 m magas lábazatra négy ión oszlop támaszkodik. Az oszlopok által lehatárolt négyzetes fülke közepén egy szinte egy méter magas, a sarkain féloszlopokkal díszített klasszicizáló talapzaton áll Brassai mellszobra. A triglifekkel díszített gerendázat fölé a sarkain akrotérionokkal, a csúcán pedig ædiculaszerű dísszel ellátott gúlasisak emelkedik. A síremlék talapzatát két ol-

³⁹ Lásd a dátumot az alaprajzi hosszmetseten a Brassai-síremlék tervmappájában, amelyet a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában őriznek (a továbbiakban: MUEKvGYLvt PÁKEI).

10. kép: A Brassai-síremlék végleges tervdrajzai, 1910
(MUEKGyLvt, Pákei-hagyaték)

dalról (U alakban) négyzethálósan áttört mellvéd határolja, ennek sarkain palmettás csúcsdísszel ellátott törpepillérek állnak.

E két változat közül a bizottság tetszését a második, olcsóbb terv nyerte el, amelynek költségeit Pákei 12 022 koronára becsülte, a saját tervezői díját pedig 1082 koronában állapította meg. Az emlékbizottság 1909. január 5-i értekezletén elfogadták ezt a tervezetet, az építést megbízták a részletrajzok elkészítésével, és kimondták, hogy az év szeptember közepéig el kell készüljön a síremlék.⁴⁰ A kivitelezés mégis késett egy évet, mert időközben kiderült, hogy az aktuális sírhely vizenyős talaja nem megfelelő, ezért Pákei egy másik helyet keresett az impozáns emlékeknek. A síremlék és a mellszobor anyagáról, valamint a költségvetésről (összesen 13 200 koronát irányoztak elő) csak az 1910. január 27-i gyűlésen határoztak, ekkor fogadták el a végleges kivitelezési terveket is (10. kép). A két évvel korábban megrajzolt tervhez képest csupán annyi változott, hogy a síremlék talapzatát határoló mellvédre visszakerültek az 1897-es első tervváltozaton látható, sugaras motívumok, illetve a szoborfülke gúlasíkjára csúcsdíz nélkül készült el. A síremlék új helyét 1910. április 2-án jelölték ki, majd Pákei megtervezte az alacsony díszkerítést. A 8,30 × 6,20 méteres téglalapból kiserkesztett, cementből öntött kerítőfal a két rövid oldalon félkörívesen kiöblösödik, a síremlék fő nézete felől pedig egy lépcsős „bejárat” található.

Brassai koporsóját 1910. május 19-én exhumálták és áthelyezték az épülő síremlék alá kialakított, boltozatos sírkamrába, amelyet – az alapozással együtt – Antonio Gurisatti cement és aszfalt iparvállalata készített el. A síremlék összes kőfaragó és szobrászi munkáját a Gerstenbrein Tamás és Társa cég kőfaragótelepén kivitelezték. A betonalapozásra emelt síremlék baccoroki mészkőből, a tető burkolata pedig bántataki mészkőből készült. A mellszobor hátlapjának anyaga csiszolt szienit, amelybe „A SZÁZZAL HALADÓNAK. / A NEMZETI KEGYELET / 1910.” felirat van bevésve. A másfélszeres életnagyságú mellszobrot Kozma Erzsébet gipszmodellje alapján a Galli és Vignali cég öntötte bronzba a budapesti Hungária ércöntödében. A mellszobor talpát eredetileg az ifj. Kauser József műlakatos által készített vörösréz koszorú díszítette (ez azóta eltűnt), ennek levelei a Brassairól 1838-ban elnevezett Brassia actionophora kúszónövény leveleit utánozták. A síremlék körüli kertészeti munkát Zobácz Ferenc városi kertész végezte.⁴¹ A megvalósult síremlék összköltsége 14 245 korona volt (az előirányzott összeghez képest 1045 koronával több), ebből mintegy 10 700 korona Gersten-

⁴⁰ Az értekezlet jegyzőkönyvének másolatát lásd a Brassai-síremlék tervmappájában (MUEKVGYLVT PÁKEI).

⁴¹ A síremlék készítőit felsorolja: BOROS, „Jelentés az emlékműről”..., 19.

*11. kép: Brassai Sámuel síremléke a Házsongárdi temetőben
(fotó: Molnár Lehel, 2022)*

brein vállalatát illette, Pákei munkadíja pedig 1115 koronát tett ki, magába foglalva a tervezés, művezetés és felülvizsgálat költségeit.⁴²

A monumentális emlékművet 1910. október 2-án leplezték le országos visszhangú esemény keretében (11. kép). A síremlék felavatása után Boros György hangsúlyozta, hogy Pákei nagyon sokat foglalkozott e feladattal, mert ez a mű „az építő művész tiszteletének és hálájának is kifejezője” volt Brassai iránt: „Ha a Brassai-síremléket jól megszemejljük, ha arányait s általában nagyszabású

⁴² Pákei 1910. november 10-én kiállított elszámolása a síremlék költségeiről a Brassai-síremlék tervmappájában (MUEKvGYLVt PÁKEI).

hatását élvezzük, azt kell mondanunk, hogy ez nem tizenégyezer koronás alkotás. Ehhez azonkívül még sok aranyat kellett adni amúgy titokban. Mert ne feledjük, hogy Pákey a barátságért nagyon sokra kész.”⁴³ Szintén Boros volt az, aki részletesen leírta a síremléket, kitérve az egyes architekturális elemek jelentésére vagy jelentőségére is, mint például: „E [talapzat] fölött emelkedik fölfelé 4 kőoszlop, melyeknek mindenike egész kőtömbből van kifaragva. Az oszlopok fejei és lábai a jón és dór stylusnak olynemű összeegyeztetései, a melyből minta gyanánt is csak egy létezett az ókori Phigaliai templomnál, a mely Krisztus előtt 400 évvel épült s darabjai a britt múzeumban őriztetnek. Az emlékmű dór párkányzattal s azon fölül piramis alakkal végződik. Az egész mű magassága 6,65 méter. (...) Az Emlékmű főtömbjét három oldalról egy szintén görög stylű, áttört kőkeret határolja, mely a mű építészeti és térbeli hatását, valamint körvonalainak arányait előnyös módon érvényre juttatja.”⁴⁴ Az egyszerű és letisztult hatást keltő, de impozáns méretű és igényes részletformákat felvonultató síremlék Pákey legjelentősebb alkotása ebben a műfajban, s a mestere, Theophil Hansen által kedvelt hellén reneszánsz stílus jegyeit hordozza magán.

⁴³ B. Gy. [BOROS György], „Pákey Lajos”, *Erdélyi Lapok* 3., 20. sz. (1910. okt. 15.): 599–600.

⁴⁴ BOROS, „Jelentés az emlékműről”..., 17–18.

Hermányi Dienes József és az erdélyi unitáriusok

A nagyenyedi református prédikátor, Hermányi Dienes József (1699–1763) leginkább anekdotagyűjteménye, a *Nagyenyedi Demokritus* miatt került a kutatások középpontjába. Korábban S. Sárdi Margit készítette el szépprózai műveinek kritikai kiadását,² illetve ugyanő adta ki Gyenis Vilmos félkész állapotban maradt kandidátusi értekezését,³ amely Hermányi Dienes életművével foglalkozott volna. A felekezeti kérdéseket Szénási Sándor egy cikke tárgyalja,⁴ de ő csak a reformátusokkal foglalkozik. Hermányi Dienes munkássága tehát további tanulmányozást igényel, ehhez kíván hozzájárulni dolgozatunk, amelyben Hermányi Dienes gyűjteményének unitárius vonatkozású darabjait vizsgáljuk.

A *Nagyenyedi Demokritus* 339 anekdotájából 23 tartalmaz valamilyen formában utalást az erdélyi unitáriusokra. Az ezekre való utalást nagyban megkönnyíti, hogy a kritikai kiadás sorszámokkal különíti el az egyes történeteket.⁵ Az unitárius egyházra vonatkozó fonákságokból hét csoportot alkothatunk, amelyeket a továbbiakban fogunk részletesen kifejteni. Mivel egyes történetek bizonyos mozzanatait több csoportba is beoszthatók, ezért az alábbi táblázatban rendszerezzük a csoportokat és az azokba tartozó anekdoták sorszámait.

csoport rövid megnevezése	anekdota sorszáma
tudatlan papok és hívek	3.; 27.; 33.; 132.; 272.
hitehagyások	162.; 209.; 218.; 265.; 308.
iszákosság	15.; 27.; 33.
dohányzás elleni harc	7.; 205.

¹ BÉLA Bálint (1998), a Szegedi Tudományegyetem magyar–történelem osztatlan tanári szakos hallgatója. Elérhetősége: bbalint4@gmail.com.

² *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, kiad., bev., jegyz. S. SÁRDI Margit, Régi magyar prózai emlékek 9. (Budapest: Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1992).

³ GYENIS Vilmos, *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, kiad. S. SÁRDI Margit, Irodalomtörténeti füzetek 124. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991).

⁴ SZÉNÁSI Sándor, „Hermányi Dienes József, a prédikátor”, *Confessio* 3., 3. sz. (1980): 46–55.

⁵ Érdemes felhívunk a figyelmet a kritikai kiadás egy nyomdahibájára: a 228. számú anekdotánál a kritikai kiadásban véletlenül a 288-as sorszám szerepel.

csoport rövid megnevezése	anekdota sorszáma
lefizethetőség	274.; 315.
dogmatikai tévelygés, babonaságok	11.; 104.; 162.; 228.
egyéb (nevetséges vagy lejegyzésre érdemes) esetek	213.; 224.; 254.; 303.; 336.

A Nagyenyedi Demokritus unitárius vonatkozású történeteinek csoportosítása

A csoportok megnevezéséből is látható, hogy Hermányi Dienes igen sokféle dolgot ró fel az unitáriusoknak, de egyik történetben sem eleveníti meg a hitviták indulatos hangvételét. Az esetek többségében apróságokról, pletykaszerű történetekről van szó, amelyeknek lejegyzése valószínűleg mulattatta Hermányi Dient.

Tudatlan papok és hívek

A tudatlanság esetei közül az egyik nagyobb csoport, amelyet ki kell emelnünk, az az unitárius lelkészek tudásbeli hiányossága valamely területen. A 3. anekdota⁶ egy olyan esetet ír le, amely egy udvarhelyszéki püspöki vizitáción történt. Az unitárius pap prédikációjában véletlenül azt mondta, hogy „az Izrael fiai 400 esztendeig bujdosak a’ púsztában”. A püspök kérdőre vonta a prédikátort: „Talán nincsen Bibliád Atyámfia?” Erre a prédikátor azt válaszolta, hogy van neki „egy rász”. A püspök megintette a prédikátort, hogy ne nevezze a Bibliát rossznak, mire a prédikátor helyesbített, s azt mondta: „vagyon egy hitvány”. Az 1669-es sárosi zsinat utasította a prédikátorokat, hogy kötelesek beszerezni Bibliát, ha ezt elmulasztották, akkor megbüntették őket – ezért kérdezett rá az unitárius püspök a Bibliára. A *hitvány* Biblia itt arra utalhat, hogy a prédikátor példánya elnyűtt, rongyos volt, viszont elkerülte a büntetést, mert volt neki.

A negyvenéves pusztai vándorlás motívuma egyébként egy másik, nem unitárius vonatkozású történetben, a 29-es számúban is megjelenik,⁷ ahol egy Szatmári nevű diák rosszul jegyezte le valaki prédikációját, s onnan tanulta meg tévesen azt, hogy a zsidók negyven évig bujdosak a pajtában. A két történet csupán témáját tekintve kapcsolódik egymáshoz, utóbbiban semmiféle felekezeti utalás nem található.

A 27-es anekdota⁸ a tudatlanság egy másfajta aspektusát villantja meg, amelyben egy Komjátszegi nevű unitárius prédikátor latin kiejtését teszi nevet-

⁶ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 184.

⁷ Uo., 201.

⁸ Uo., 197–198.

ség tárgyává. A történet minden bizonnyal saját élményből származik, hiszen leírja a szerző, hogy édesapjával, az akkori erdővidéki esperessel, Hermányi Dienes Péterrel hallották a prédikációt Donáth György nagyajtai unitárius vicekirálybíró temetésén. Hermányi Dienes magára úgy utal, mint az esperes „új deákocsksa fiá”-ra. Komjátszegi alakjának pontos azonosítása nem lehetséges, hiszen Hermányi Dienes csak a vezetéknévén említi meg. Komjátszegi a szöveg szerint „mond vala Orátíot deákizálván is benne igen durva parasztos pronunciációval, ’s így is kezdé: – Homo quidam nobilis :/de tele szájjal vastagon:/ abiit in perpetuam Regionem ut emeret sibi Regnum [...]”⁹ Komikus mozzanatként lejegyezte azt is Hermányi Dienes, hogy amikor Komjátszegi a *Fortitudót* szólította meg prédikációjában, a csűrben, deszkaemelvényeken ülő paraszti hallgatóság leszakadt. Nem példa nélküli a gyűjteményben, hogy a szerző érzékenységet mutat a nyelvi kérdések iránt, ezt S. Sárdi Margit is kimutatta Hermányi Dienes szépprózai munkáihoz írott előszavában,¹⁰ az itteni, zárójeles kommentár azonban nem tartozik a szerző leginvenciózusabb megoldásai közé. Habár Hermányi Dienes nem általánosít, az unitárius prédikátor parasztos kiejtésének kiemelésével próbálja az unitáriusok latintudását hiányosnak érzékeltetni, s a prédikáció értelme csak másodlagos szerepet kap. A szerző a parasztos szó használatával minősíti magát a prédikátor személyét, s ezt tetézi azzal, hogy leírja, a hallgatóság is szinte csak parasztokból áll, tehát az unitárius prédikátor semmivel sem különb hallgatóságától. Másrészt az, hogy egy csűrben mondták a halotti prédikációkat, jelentős mértékben degradálja az unitárius szertartás egészét is.

A 272-es számú anekdota¹¹ is egy unitárius pap elszólását emeli ki, amely már nemcsak a prédikátort, hanem a gyülekezetet is próbálja minősíteni. A történet szerint egy lókodi, Gergely nevű unitárius nemes külön tartja a falutól a disznókat és a kondást. A lókodi lakosok, amikor németek érkeztek a faluba, inkább elfutottak, mert féltek tőlük. Az unitárius pap pedig így próbálta bátorítani őket a prédikációjában: „Édes Atyámfia! légyetek olyanók, mint a’ Gergelly Deák uram Disznai, mikor el jö a’ Farkas, azok őszve gördülnek ’s nem hagyják magokat: tű is el ne fussatok a’ Német előtt, hanem összegyűljetek ’s ne hagyjátok magotokat jámbór falú!” Hermányi Dienes nagyon ritkán fogalmaz meg kommentárokat, leginkább csak leírja a történeteket – ez itt is nagyon jól megfigyelhető. Az unitárius papot és beszédét teszi nevetség tárgyává, hogy ilyen profán példával él,

⁹ Uo., 197.

¹⁰ Uo., 20–21.

¹¹ Uo., 429.

másrészt minősíti magát a gyülekezetet is, mikor a gyülekezet tagjait a disznókhoz hasonlítja, sőt a disznók még okosabbak is, mint a gyülekezet tagjai.

Az előzőhöz hasonló, de a hívek tudatlanságát még inkább előtérbe helyező a 33-as számú anekdota.¹² A történet Székely Mihály unitárius papot és híveit helyezi középpontba. A hívei nagyon dicsérték azért, hogy úgy végig tudott mondani egy prédikációt, hogy nem köpött közben. Székely Szent Mihály-naptól karácsonyig kocsrát szokott tartani a papi háznál, s egy beszélgetés során az egyik híve megjegyezte, hogy nem tartja nehéz dolognak a papságot. Ezen felkerekedve Székely fogadást kötött a kocsrán lévőekkel, hogy bebizonyítja, nem mindenki alkalmas a papi hivatásra: ha valaki végig tudja mondani hiba nélkül a Miatyánkot, annak két kupa bort ad, de ha hibázik, akkor annak kell adnia két kupa bort a papnak. Természetesen senki nem tudta a vállalkozók közül végigmondani, valahol mindegyik hibát ejtett, ki az elején („Mi Atyánk Ur Isten!”), ki más helyen („Mindennapi élő kenyerünket”).

Egy Székely Mihály nevű papot *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* is említ, miszerint 1725-től volt Torockószentgyörgyön pap, ahol 1734-ig viselte hivatalát, majd innen áthelyezték. A szerzők szerint „szerette a finom elmességet, de a bort is. Ragyogó emlékezőtehetsége volt, kivált versekben. Jól tudott rögtönözni, de sem szavaiban, sem beszédeiben állandóság nem volt”.¹³ A történetbeli Székely Mihályt kétségkívül azonosíthatjuk az egyháztörténetben említettel, s Hermányi Dienes személyesen is ismerhette, hiszen ő 1728-tól viselt Torockószentgyörgyön lelkészi hivatalt. A történet részben lekicsinyli az unitárius papot, akinek legfigyelemreméltóbb érdeme az, hogy végig tud mondani egy prédikációt köpés nélkül, de Hermányi Dienes Székely elmességét is kiemeli, hogy megmutatta a híveknek, milyen nehéz is a papi hivatás. A papi hivatás nehézségét kívánja megmutatni az a mozzanat, hogy a hívek még a Miatyánkot sem tudják végigmondani. A Miatyánkot nem tudó hívek nemcsak az unitárius, hanem a református egyházon belül is előfordulnak, sőt még a mesterek között is van olyan, aki nem tudja, erre utal a 34-es történet.¹⁴

¹² Uo., 205.

¹³ KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 352.

¹⁴ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 205–206.

A gyenge prédikációkhoz köthető a 132-es történet,¹⁵ habár csak egy rövid megjegyzés utal erre. Ekhárt Gergely unitárius esperes híret szerezte, hogy a református Verestói György jeles orációkat mond, s kéri Hermányi Dienesnek, hogy küldjön neki ezekből a prédikációkból. A szerző megjegyzi, hogy Ekhárt becsületes ember, de az unitáriusok prédikációi „nem igen reálisok”. Hermányi Dienesnek Verestói prédikációival szemben is voltak kifogásai: abban a prédikációban, amit Ekhártnak küldött, Verestói a halált szolgának szegődttette, s ezt Hermányi Dienes igen profánnak ítélte. Ezután tovább részletezte, hogy Verestói halotti orációi azért is elítélendőek, mert nevetésre bírják a hallgatóságot. Ezért Ekhártnak kommentárral ellátva küldte el Verestói mondott prédikációját, mire ő személyesen vitte vissza Hermányi Dienesnek, és mondta: „Nem kell nékem Uram eféle”.

Ekhárt Gergely és Hermányi Dienes baráti viszonyára már S. Sárdi Margit is felhívta a figyelmet a kritikai kiadás előszavában,¹⁶ s ezzel magyarázhatjuk azt, hogy Hermányi Dienes eleget tett barátja kérésének, és elküld egy prédikációt Verestóitól, de kommentárral látja el: „Mint a’ nyárhoz a’ hó [...]”,¹⁷ olyan a küldött szöveg. A történet elsősorban Verestói György prédikációi ellen irányul, de a szerző finoman utalt az unitárius prédikációk általa vélt problémáira is.

Mindenképpen szólnunk kell azonban Verestói György prédikációiról is, hogy lássuk, mit is utasított el az unitárius Ekhárt Gergely. Verestói György életével és prédikációival Németh S. Katalin foglalkozott behatóbban, s idézett tanulmányában¹⁸ részletesen kitért Verestói és Hermányi Dienes viszonyára, többek között az idézett történetre is. Verestói György (1698–1765) tanulmányait Marosvásárhelyen, majd Kolozsvárott folytatta, majd peregrinált is: 1721-től a franekeri egyetem tanulója volt. 1728-tól Kolozsvárott tanított teológiát, de holland kapcsolatai miatt meg kellett védenie magát, hogy nem hirdet arminianus tanokat.¹⁹ 1760-ban erdélyi szuperintendens lett, amely tisztségéről 1764-ben lemondott egészségügyi állapotára hivatkozva. 1765-ben hunyt el, verseit és halotti orációit halála után nyomtatásban is kiadták.

¹⁵ Uo., 303.

¹⁶ Uo., 11.

¹⁷ Uo., 303. Péld 25,20; 26,1.

¹⁸ NÉMETH S. Katalin, „Magyar orátor a 18. században: Verestói György”, *Irodalomtörténet* 16. (66.), 4. sz. (1984): 855–888.

¹⁹ Az arminianus tanokról, ennek visszhangjáról a református egyházon belül, illetve Verestói helyzetéről is ír: KOLUMBÁN Vilmos József, „Makfalvi József heterodoxiója”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016), 289–302.

Nemcsak Ekhárt Gergely értesült Verestói halotti orációiról, forrásokkal is alátámasztható, hogy korában igen népszerű volt. Németh S. egy olyan példát is említett Dézsi Lajos nyomán, miszerint egyesek akár hárommegyényt is képesek voltak azért utazni, hogy Verestóit hallgathassák.²⁰ Prédikációinak elemzése azt mutatja, hogy valóban eltért a 18. században szokványos halotti prédikációk szerkezetétől, de ezt Verestói maga is jelezte azzal, hogy temetési beszédeit nem a *prædicatio*, hanem az *oratio* kifejezéssel illette, s a kettő közötti különbségre tudatosan fel is hívta a figyelmet.

Érdekesebb témánk szempontjából azonban Hermányi Dienes és Verestói viszonya. Az idézett anekdota arról tanúskodik, hogy Hermányi Dienes több szempontból nem értett egyet Verestóival. Németh S. Katalin tanulmánya egyrészt utal a halott–szolga analógiára, de a halotti beszéd közbeni kacagásra is, amely nem nyerte el Hermányi Dienes tetszését. A szerzőt alapvetően anekdotái miatt jegyzi az irodalomtudomány, de egy verse is fennmaradt, amelynek címe *Rövid Satyra*.²¹ Ez a költemény Verestói idézett prédikációját teszi tárgyává, s e verses formában is elítéli azt. A vers értelmezéséről Németh S. mellett Gyenis Vilmos is írt monográfiájában.²²

Németh S. a korábbi szakirodalom alapján rávilágít arra, hogy Hermányi Dienes elítélő szavai mögött valamiféle féltékenységi állhat, hiszen Verestóit kizárólag kéziratban maradt munkáiban ítélte el. Például Bethlen Kata felett mondott, később ki is nyomtatott prédikációjában azt mondta Verestóiról: „Egy tudós és mostan-is élő magyar.”²³

Németh S. Katalin Csanádi Imre véleménye mentén megemlíti, hogy Hermányi Dienes hasonló dolgokat „művelt” prédikálás közben, amelyeket Verestóinak felrött. Rettegi György visszaemlékezésében úgy ír Hermányi Dienesről, hogy „Foly ennek szájából az ige s olyanokat hall tőle az ember, melyeket mástól nem. Az ő prédikációja között sokszor tréfákat ejt szóval, hogy eleget lehet nevetni rajta, de ez is mind tudomány.”²⁴ Úgy gondoljuk, e megállapítás pontosításra szorul. Rettegi alapvetően nem specifikusan Hermányi halotti prédikációit említi, hanem általánosságban a prédikációkat. Elképzelhető, hogy amit Hermányi Dienes halotti prédikációban elítélendőnek tartott – mint például a közönség

²⁰ NÉMETH S., „Magyar orátor...”, 874.

²¹ Hermányi Dienes József szépprózai munkái, 31–32.

²² GYENIS, Hermányi Dienes József..., 103–108.

²³ NÉMETH S., „Magyar orátor...”, 860., 866–867.

²⁴ Uo., 860.

megneveztetése –, azt másutt nem gondolta megvetendőnek, s alkalmazta is. Éppen ezért nem tekintjük teljesen megalapozottnak a fentebb említett véleményt.

Hitehagyások

Erdély közjogi státuszát a 18. században alapvetően a *Diploma Leopoldinum* szabályozta. Habár a dokumentum a bevett felekezetek szabadságát garantálta (így az unitáriusokét is), a soron következő uralkodók rekatolizációs törekvései jelentős mértékben nehezítették az erdélyi protestáns egyházak működését.²⁵ A protestáns könyvnyomtatás korlátozása mellett számos más intézkedés is nehezítette a protestáns egyházak működését. A *Diploma Leopoldinum* látszatengedményei csak az 1720-as évekig tartottak, utána erőteljes rekatolizáció volt megfigyelhető Erdélyben is. Balázs Mihály kiemeli, hogy ebben a közegben bizonyos egyházak a saját létükért küzdöttek,²⁶ s joggal gondolhatunk itt az erdélyi unitárius egyházra. A „vértelen ellenreformáció” történeti kontextusában kiemelten fontos volt az egyházaknak a működéshez szükséges intézményrendszer életben tartása, de ugyanilyen fontosnak tekinthetjük a hívek megtartását is. Láthatjuk azonban, hogy Hermányi Dienes számos aposztata történetét megörökítette, és ez nemcsak az unitárius, hanem a református egyház híveire is igaz. Több reformátust is megemlített, akik a promotio reményében katolizáltak. Az aposztázia tehát nem volt elszigetelt jelenség a korszakban, hanem elég gyakori, és nem köthető specifikusan egyik vagy másik felekezethez.²⁷

A *Nagyenyedi Demokritus* unitárius vonatkozású történetei között számos, hitehagyást megörökítő történet található. Ezek közül kettő Kolosvári Pálhoz és részben apjához, Jövedécsi Andrásához kötődik: a 162-es és a 209-es számú. A 162-esben²⁸ Hermányi Dienes Pater Kolosvári néven hivatkozik Kolosvári Pálra, s leírja, hogy Kolosvári egy unitárius papnak (ti. Jövedécsi Andrásnak) volt a fia, csak hitét hagyva unitáriusból jezsuita lett. Ezek után utalt egy szólásra, amelyet Hermányi Dienes az unitáriusoknak tulajdonított: „Ennek az apja Jövedécsi volt, maga pedig Menedécsi.” A történet a jezsuita fiúnak, Pálnak a torockószent-

²⁵ KOVÁCS Sándor, *Unitárius egyháztörténet* (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2009), 36–41.

²⁶ BALÁZS Mihály, „A kultúra és az irodalom intézményei a felekezeti korszak utolsó évtizedeiben”, in *Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István (Budapest: Gépeskönyv, 2020–2021), <https://f-book.com/mi/index.php?book=14AKULTURA>.

²⁷ GYENIS Vilmos, *Hermányi Dienes József...*, 62–63.

²⁸ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 323–324.

györgyi unitáriusok közötti térítő misszióját írja le, s tárgyalja prédikációját a feszület tiszteletéről.

Kolosvári Pál életéről számos forrás fennmaradt, amelyeket legutóbb Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya vetett össze és összegezett közös tanulmányban.²⁹ Kolosvári Pál édesapja Jövedécsi András (Andreas Belleschdörfer) volt, aki lutheránusból lett unitárius. 1680-tól a kolozsvári unitárius iskola rektora, 1687-től a tordai iskola főgondnoka volt. 1689-től Kolozsvárott volt plébános egészen 1710-ig, haláláig.³⁰ Az *Erdélyi Unitárius Egyház története* is megemlékezik Jövedécsi Andrásról: igazán kitűnő férfiúnak írja le, aki nagyon sokat tett az unitárius egyház működtetéséért.³¹ Jövedécsi András alakját Hermányi Dienes sem illette egyetlen rossz szóval sem, hiába volt ő is hitehagyó.

Kolosvári (Jövedécsi) Pál 1684-ben született unitárius családba, majd tanulmányai után II. Rákóczi Ferenc titkára lett. 1709-ben Mikes Mihállyal Moldvába ment, itt találkozott Demeter Márton későbbi gyulafehérvári nagypréposttal. Nem tudni, hogy Kolosvári pontosan minek a hatására katolizált, de valószínűsíthetően a Demeter Mártonnal folytatott beszélgetések is gondolkodásra bírták. Az aposztáziát a jezsuiták valódi lelki megtérésként értékelték, az unitáriusok anyagi érdekeket láttak a katolizálás mögött. Kolosvári 1711-ben lépett be a jezsuita rendbe, majd tanulmányai után, 1727-től vándormisszionárius volt Erdélyben. Egyik 1729-es misszióját jezsuita és unitárius források is megörökítették: a jezsuiták tárgyilagosan írták le a történeteket, az unitáriusok őrzöngésként (ti. borotvapengével a kezében fenyegette meg az unitáriusokat, hogyha nem térnek meg, akkor szétszabdálja őket), s Kolosvári halálhírért is keltették, azonban valójában csak 1731-ben hunyt el Kassán.³²

A Hermányi Dienes által említett, unitáriusoknak tulajdonított, a jön-megy igepárból alkotott szójáték szól a hitehagyásról. A szólás Az *Erdélyi Unitárius Egyház történetében* is megtalálható más formában, amikor egy 1722-es, Kolosvári nevéhez köthető, unitáriusokat is támadó kiadványról írnak a szerzők: „A kiadó az unitárius hitehagyott Kolozsvári, másként Jövedécsi, igazában Menedécsi Pál volt.”³³ Hermányi vélhetően torockószentgyörgyi lelkészsége ide-

²⁹ FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, „»A' mint ezt Pázmány Péter cardinál szépen meg mutattya«: Kolosvári Pál és Haller György felett mondott halotti prédikációja (1730)”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita (Vác: Mondat Kft., 2013), 147–157.

³⁰ Uo., 147–148., 150.

³¹ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi Unitárius...*, 188–189.

³² FAZAKAS, SZÁRAZ, „»A' mint ezt Pázmány...«”, 147–151.

³³ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi Unitárius...*, 125.

jén szerezhett tapasztalatot Kolosvári Pál missziójáról, és Kolosvári feltehetően 1729-es erdélyi misszióján járhatott Torockószentgyörgyön.³⁴ Kolosvári hitehagyása és megszállott missziótudata jó alapanyagként szolgált Hermányi Dienesnek, hogy megmutassa, milyenné válhat egy hitehagyott unitárius.

A szerző a 209-es anekdotában is³⁵ megidézte Kolosvári Pál alakját, amely ugyancsak a torockószentgyörgyi misszió köré épül: egy héten keresztül minden nap prédikált Toroczkai János udvarában. Toroczkai Jánosné Hermányi Dienes „hasadt ágyékú Lojola, ama vak Pápista Toroczkai Jánosné”-ként és „Lojola Asszony”-ként³⁶ említi, aki mint buzgó katolikus nagy csodálattal hallgatta Kolosvári prédikációit. Toroczkai Jánosné egy asztaltársaságban az alábbiakat mondta Kolosváriról: „ha a’ Szent Lélek nem volna ebben a’ Papban, sóha véghez nem vihetné ezt a’ sok Lelki Tanítást.” Az asztalnál ült Gulácsi István polgár is, a szerző az ő szájába adta a Kolosvárit leleplező szavakat: „Asszonyom! azt ne csúdáld; mert régen tanulja ő azt: tartsd csak itt egy hónapig: Szent háromság úgy ségéllyen ki főgy mindenből. De adj 20. 30. forintot egy szegény Réformátus Pappnak, néked Esztendeig is mind praedicáll csak győzzed hallgatni: Szent Lelket emlegetz Asszonyom! ’s csúdáld micsóda Szent ember; de a’ Kurucz világba mikor ő Kolo’svári Unitárius Deák vala, szerette vala a’ Kolo’svári Unitárius menyecskeket.”³⁷

A történet több ponton is támadja Kolosvári személyét. Egyrészt támadja a tudását, miszerint hiába tanulta olyan sokáig a prédikálást, egy idő után úgyis kifogyna a szóból. Itt mutatkozik meg Hermányi Dienes felekezeti elfogultsága is, hiszen rögtön mellétette, hogy egy református pap sokkal többet tudna prédikálni. Másrészt kitergeti Kolosvári múltjának szennyesét is, hogy korábban unitárius volt, s semmi szent nincsen benne, mint azt jezsuita voltából gondolná Toroczkainé, hiszen unitáriusként még a menyecskeket szerette. Külön figyelemre méltó, hogy Gulácsi a Szentháromságot említi a hitehagyott unitárius leleplezésekor, ami ha szándékos volt, akkor az Hermányi igen finom humorára vall.

Az unitárius egyház megtartó erejének gyengeségét kívánja középpontba állítani a 218-as anekdota,³⁸ amelyben Hermányi Dienes azt írta le, Toroczkai Zsigmond, II. Apafi Mihály bizalmi embere hogyan próbálta meg két fiát az unitárius hiten megtartani. A szerző megjegyezte, hogy mindezt hallomásból tudja.

³⁴ Vö. FAZAKAS, SZÁRAZ, „»A’ mint ezt Pázmány...«”, 151., 42-es jegyzet.

³⁵ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 379–380.

³⁶ Uo., 380.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo., 386.

A történet szerint Toroczkai féltette fiait, hogy reformátusok lesznek, ezért a számukra gyűjtött jelentős összegű pénzt a kolozsvári unitáriusoknál tette letétbe. Úgy rendelkezett, ha a fiúk megmaradnak unitáriusnak, akkor övék lehet a pénz, ha nem, akkor az unitárius egyházé. Hermányi Dienes így fejezi be a történetet: „Igy dotálta azon Ekklesiát”, tehát nem sikerült az unitárius hiten megtartani gyermekeit. A történetet Gyenis is megemlíti monográfiájában, s arra a következtetésre jut, hogy az unitáriusok gyakran kerülnek a tréfás csipkelődés közepontjába Hermányi Dienesnél, amelyet ez a történet is nagyon jól példáz.³⁹

A „nagy emberek” hitehagyásai mellett megjelennek az átlagos hívek is Hermányi Dienes történeteiben. A 265-ösben⁴⁰ egy Sándor Mihály nevű, udvarhelyszéki unitárius várt a halálos ítéletére lopásai után. Sándor Mihályt megpróbálta megtéríteni egy jezsuita, bizonyos Pater Pogány, hogy „hagyja el az Unitárius eretnokséget; mert különben elkárhozik; de ha pápistává leszen ő még életét is megnyeri”. A szentmártoni unitárius prédikátor próbálta a jezsuitát távol tartani a hívétől, s amíg vitatkoztak, kimondták Sándor halálos ítéletét, másrészt Sándor megtért katolikusnak, mert életét meg szeretne volna nyerni, ahogyan azt ígérte neki a jezsuita. Sándor nem nyerte meg életét, az ítéletet végrehajtották, de a jezsuita annyi biztató szót tudott még neki mondani, hogy: „Már jó hitben halsz meg.” A történet éle alapvetően a jezsuiták ellen irányul, gyűjtésünkbe Sándor Mihály unitárius hite miatt került be.

Ugyancsak a hitehagyáshoz kapcsolódik a 308-as történet⁴¹ hitehagyó asszonyának halála előtti áldozása. A jobbágylány eredetileg unitárius volt, de első férje a görögkeleti hiten volt, ezért áttért arra a vallásra. Amikor férje meghalt, újból megházasodott, s új férje vallását követve református lett. A kritikai kiadás azt valószínűsíti, hogy a református pap, aki a haldoklóhoz ment, nagy valószínűséggel maga Hermányi Dienes József volt. A kenyér magához vétele után Hermányi megnézte, nehogy a kutyának dobja oda a haldokló a kenyeret, majd az ott állók biztatni kezdték az asszonyt, hogy igyon a borból is. Az asszony pedig „úgy meg hajtá a’ Póharat, hogy Korcsomán is elég lett volna Asszonytól. – A’ Pap pedig bánkódék, hogy feléje is ment a’ fluxae fidei kábáknak”. Itt érdemes megemlítenünk azt a jelenséget, hogy Hermányi több helyen egyes szám harmadik személyben beszél magáról, mint ahogyan ebben a történetben is. A korábbi vizsgálatok megemlézték ugyan Hermányi következetlenségét,⁴² miszerint tö-

³⁹ GYENIS, *Hermányi Dienes József...*, 66.

⁴⁰ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 423.

⁴¹ Uo., 456.

⁴² GYENIS, *Hermányi Dienes József...*, 13–14.

rekszik a távolságtartásra, de a legtöbb esetben ingadozik az egyes szám harmadik és egyes szám első személyű alakok között, amikor magáról beszél, de nem írtak arról, hogy van-e valamiféle oka bizonyos esetekben ennek a távolságtartásnak. Az egyes szám harmadik személyű alakok kigyűjtése és elemzése során arra a megállapításra jutottunk, hogy Hermányi leginkább akkor említi önmagát egyes szám harmadik személyben, amikor önmagára nézve is kínos, kellemetlen esetről beszél. Erre nagyon jó példa a fentebb tárgyalt hitehagyó asszony.

Iszákosság

Az iszákosság vádja is több történetben megfogalmazódik, de korántsem kell azt gondolnunk, hogy kizárólag az unitáriusokra vonatkozik. A részesegkedés problémája felekezettől függetlenül legalább harmincszor fordul elő a gyűjteményben.

A 27-es történet⁴³ első fele Donáth György temetéséről és a Komjátszegi nevű unitárius pap parasztos latin kiejtéséről szól. A második rész a halotti toron történeteket beszél el: az unitáriusok, de leginkább Komjátszegi igencsak kérte Hermányi Dienes Pétert, hogy mondjon köszöntőt a halottra, s ilyenek a halott egészségére, de ő ezt illetlen szokásnak tartotta, s megtagadta. Az unitáriusok addig noszogatták a köszöntővel, hogy olyat mondott, melyen megsértődtek: „Isten gyógyítsa a’ kigyelmetek beteg Lelkit!” Erre az unitáriusok felindultak, s mondták, hogy nem beteg a lélek, mire Hermányi ezzel zárta le a vitát: „De bizony megholt; mert van örök halál.”⁴⁴ Itt minden bizonnyal a sociniánus teológia halálelfogására történik utalás, amely szerint az elkárhozottak büntetése az, hogy nem támadnak fel – ezt jelenti itt az „örök halál”. A történet a *Nagyenyedi Demokritus*ban kevésbé érthető, azonban az *Emlékirat* is megemlíti ugyanezt az eseményt, s ott Hermányi Dienes jobban kikerekíti a dialógust: „Isten gyógyítsa a’ Kegyelmetek beteg lelkét! [...] De bizony meg is hal; mert vagyon örök halál; beteg volt tehát.”⁴⁵ A történet egyrészt utal az unitáriusok iszákosságára, másrészt arra is, hogy egy református számára elfogadhatatlan, erkölcstelen szokást gyakorolnak, miszerint a halott egészségére isznak.

A másik, már említett történet a 33-as,⁴⁶ amelyben Székely Mihály unitárius pap kocsrát tart a háznál Szent Mihály-naptól karácsonyig. Székely a történet

⁴³ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 197–198.

⁴⁴ Uo., 198.

⁴⁵ Uo., 151.

⁴⁶ Uo., 205.

szerint gyakran az ivók közé elegyedett, hogy jobban fogyjon a bor. Ekkor történt meg a már említett fogadás, hogy aki a Miatyánkot el tudja mondani, az kap két kupa bort, de ha téved, akkor annak kell adnia a papnak két kupa bort. Székely Mihály iszákosságáról még az idézett unitárius egyháztörténet is megemlékezik: „szerette a finom elmésséget, de a bort is.”⁴⁷ A történet a pap és a hívek iszákosságát is bemutatja, de a kocsmatartás a történetben megjelölt határnapok között engedélyezett volt (csak bizonyos napokon nem), és a papok a bort eladhatták.

Korábban nem tárgyaltuk a 15-ös történetet,⁴⁸ amelyben Hermányi Dienes a gagyi unitáriusokról ír. Jól mutatja a szerző nyelvi kérdések iránti érdeklődését, hogy történetének kezdetén Gagyi község nevének eredetét tárgyalta: korábban bolondos emberek lakták a falut, s sokat mondták a környéken, hogy „Ne gagjizz”, azaz „ne bolondoskodjál”. Ezzel valamelyest utalni kívánt a korabeli unitárius lakosságra is. Ezek után tért rá a szerző az iszákosságra, amelyet úgy vezet fel, hogy Bethlen János hiába írt sokat Gagyról történeti munkájában, ezt az egyet nem tudta: „mikor össze gyűlt az a’ maroknyi kis Unitaria Eklklésia az ő módjok szerint alig voltak tizen tizenketten; de az Urvacsorájában felittak mindenkor hat hat ejtel bort.” Itt vélhetően Hermányi Dienes túlzott, hiszen 10–12 felnőtt nem tudna eltartani egy papot, ezért minden bizonnyal többen voltak, s így az elfogyasztott bor mértéke sem számít soknak.

A dohányzás elleni harc

A *Nagyenvedi Demokritus* két története említi meg a dohányzás jelenségét. Gál Kelemen, a kolozsvári Unitárius Főgimnázium tanára *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)* című iskolatörténeti munkájának második kötetében tárgyalja az unitárius kollégium harcát a dohányzással szemben.⁴⁹ A rendelkezések tiltották, hogy dohányzó diákot vegyenek fel, akit pedig diákként kaptak rajta dohányzáson, abból újra novitius lett mindaddig, míg a dohányzást abba nem hagyta. A dohányzás tilalma nemcsak a kollégiumon belül volt érvényben, hanem az egyházi emberekre is vonatkozott. Molnár Lehel doktori ér-

⁴⁷ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi Unitárius...*, 352.

⁴⁸ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 191. A történetet az *Emlékirat* is megemlíti, a szerző a történet forrását hitelesnek nevezi. (Uo., 151.)

⁴⁹ GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)* 2. (Kolozsvár: 1935), 406., 424. Az S. Sárdi-féle kritikai kiadás is hivatkozik Gál Kelemen írására a *Nagyenvedi Demokritushoz* tartozó jegyzetanyag 13-as számú jegyzetében, de tévesen az első kötetet jelöli meg forrásnak.

tekezésében részletezi, hogy 1669-ben a papok és a rektorok pipázását megtiltották a sárosi zsinaton, de az intézkedést még a 19. században is megújították. Idézi Bölöni Mikó Lőrinc 19. század közepi írását, amelyből kiderül, hogy a dohányzást alapvetően illetlennek tartották az egyházi emberek részéről még akkor is, ha a korszakban már igen divatosá vált a dohánytermékek fogyasztása.⁵⁰

A 7-es történetben⁵¹ Szentábrahádi Lombárd Mihály udvarhelyszéki vizitációjáról ír Hermányi. Az egyik unitárius papnak fáj a foga, ezért társai azt javasolták neki, hogy dohányozzon egy keveset, a füst majd segíteni fog. A pap nem akart dohányozni, mert félt, hogy hányni fog tőle, de végülis megfogadta a tanácsot, s rágyújtott a pipára. Szentábrahádi Lombárd éppen meglátta, hogy a pap dohányzik, s 12 forintra bírságolta, amelyet a pap csak ismerősei segítségével tudott kifizetni. Meg is jegyezte: „Isten vesztette volna órvasságtokat; sóha nem fizeték órvasságra nagy hijába ennyit.”⁵² Ebben a történetben egy másik büntetés is előjön: az unitárius iskolában az egyik teremben a mester eceteshordót tartott, amely miatt 6 forintra büntette Szentábrahádi a mestert. Hermányi tájékozottságot mutat a bírságok összegében is, hiszen valóban ennyi volt a papok és a mesterek bírsága. Hermányi nem minősítette a dohányzást és az unitárius egyház intézkedését, történetében csupán a komikum kerül előtérbe. Az eceteshordó esete is inkább egy komikus részlete Szentábrahádi Lombárd vizitációjának. Itt érdemes megemlítenünk, hogy Hermányi a református vizitációk furcsaságait, érdekesebb történéseit is kijegyzetelte magának *A nagyenyedi vener[abilis] tractus leg régibb Protocolumából 1752-ben* című gyűjtésében.⁵³

A dohányzásról még egy történet szól, a 205-ös számú.⁵⁴ Ebben egy Fodor nevű unitárius nemes nem járt templomba, mert nagyon szeretett dohányozni, s dohányzás nélkül nem bírta kivárni a prédikáció végét. A papja, hogy a templomba csalja Fodort, megígérte neki, hogyha eljön a templomba, s int, akkor részletekben fogja neki megtartani a tanítást, hogy a szünetben tudjon dohányozni. Fodor el is ment a templomba („az úton éppen a Templom ajtajáig mind füstöle a Szája, mint a kúrvának a Szemérme”), de hiába intett, a prédikátor nem vette észre az intést, a tüzes pipából a hamu Fodor nadrágjára hullott, s el-

⁵⁰ MOLNÁR Lehel, *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban* (doktori értekezés), (Kolozsvár–Szeged, 2020), <https://doi.org/10.14232/phd.10652>, 116.

⁵¹ Hermányi Dienes József *szépprózai munkái*, 185–186. A már tárgyalt 3-as történet is vélhetően Szentábrahámiról szól.

⁵² Uo., 186.

⁵³ S. SÁRDI Margit kiad., *Hermányi Dienes József jegyzetkönyve*, *Scriptores rerum Hungaricarum* 6. (Máriabesnyő: Attraktor, 2011), 42–67.

⁵⁴ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 371.

kezdte égetni. Fodor sietve hagyta el a templomot, és megfogadta, hogy soha többet nem fog templomba menni. Az anekdota végén a szerző gúnyosan jegyezte meg: „ezt a fogadást tette ő a Szent Faustus Socinus Blandrata és Dávid Ferencz dicsősségére.”

Az unitáriusok lefizethetősége

Hermányi anekdotáinak sorában találunk olyan történeteket is, amelyek valamilyen módon az unitárius egyház lefizethetőségére utalnak. Az ilyen jellegű történetekből igen kevés van a gyűjteményben, de például a katolikus egyház vonatkozásában említi, hogy Apor Péter 5000 forintot fizetett a fehérvári papoknak, hogy a válását elintézzék.⁵⁵ A pénzbeli lefizetés említése kizárólag katolikus vonatkozásban figyelhető meg, ugyanakkor az ügyek haladását elősegítő ajándékozgatást a legtöbb egyház esetében említ a szerző.

Unitárius vonatkozásban a 274-es történetet⁵⁶ említhetjük meg, amelyben Donáth Györgyné lányáról, Annisról olvashatunk. Annis első házasságában egy jó kiállású férfihoz ment hozzá, aki időközben megvakult, ezért a feleség anyja tanácsára válást kezdeményezett. Addig ajándékoztak az unitárius püspöknek ezüst- és arany poharakat, amíg az ki nem adta a válásról a határozatot. Hermányi Dienes „cserkesz papok”-nak nevezi az unitáriusokat ebben a történetben, de fontos megjegyezni, hogy nem csak itt illeti őket ezzel a kifejezéssel. Amikor Hermányi Dienes apja elutasította a köszöntő mondását Donáth György temetésén, akkor is cserkesz papoknak nevezte az unitáriusokat, de a dohányzás miatt templomba nem járó Fodor nevű unitárius lelke is cserkesz volt Hermányi szerint. A cserkesz szó itt minden bizonnyal a durvaságra utalhat.

Nem a lefizetés klasszikus esete, de ugyancsak az unitáriusok anyagiasságát kívánja hangoztatni a 315-ös történet⁵⁷ egy apró mozzanata, amelyben Batthyány József, 1759-től erdélyi katolikus püspök Kolozsvárra való díszes bevonulásáról ír. Hermányi leírja, hogy az új püspököt az unitáriusok kolozsvári iskolája is megtisztelte jelenlétével, s ezért 100 forintot kaptak ajándékba. A szertartásmester a református egyházat is értesítette Batthyány érkezéséről, de tőlük senki nem ment ki tiszteletét tenni az új püspök előtt sem az egyház, sem az iskola képviselőiben, ezért Batthyány meg is haragudott rájuk, s egy forintot sem kaptak. Hermányi Dienes Batthyányt ezért „ifiú ’s még értetlenke legény Püspök”-nek ne-

⁵⁵ Uo., 395.

⁵⁶ Uo., 430–431.

⁵⁷ Uo., 459.

vezte. A szerző ebben a történetben kontrasztba állította a reformátusokat és az unitáriusokat. Az unitáriusok még a katolikus püspök előtt is képesek voltak tiszteletüket tenni, a reformátusokban volt tartás, és ők nem tisztelegtek a katolikus püspök előtt. A szerző Batthyányt is degradáló jelzőkkel illeti, azért nevezi értetlennek, mert tapasztalatlansága miatt nem volt tisztában a város felekezetei közötti feszültségekkel.

Az 1720-as évektől egyre inkább kibontakozó rekatolizáció az unitárius egyház létét fenyegette.⁵⁸ Ebben a helyzetben nem meglepő, hogy az unitárius iskola elfogadta Batthyánytól az adományt, de a szerzőnek ez jó anyagot szolgáltatott ahhoz, hogy felmutassa az unitáriusok egy újabb gyarlóságát, hogy még az ellenfélnek számító egyháztól is elfogad pénzt. Ugyanez a Batthyány egyébként később jelentős anyagi forrásokat fordított a rekatolizálás támogatására Kolozsvárott, s térítési alapot hozott létre.⁵⁹

Dogmatikai tévelygések, a babona- és csodahit vádja

A papok tévedéseire is kapcsolódhatnak az e fejezetben tárgyalt anekdoták, de úgy ítéltük meg, hogy érdemes külön tárgyalnunk azokat a történeteket, amelyek nem tudatlanságból, elszólásból származó furcsaságokat tartalmaznak, hanem unitárius hittételekre, vélekedésekre mutatnak rá, s ezeket állítják a történetek középpontjába.

A 11-es történet⁶⁰ Hermányi Dienes Péter és egy unitárius mester utazását beszéli el. A szerző a történetet szépen felépíti, s rögzíti, hogy a mester „Socinussal tart vala – hogy Deus futura contingentia non novit” (Isten a jövőben történő dolgokat nem ismeri). Az említett elképzelés valóban Faustus Socinushoz köthető. A szerző apja megtudta, hogy a mester ezt vallja, ezért tréfásan ezt kérdezte tőle: „Mesturam! vajon az Isten tudja é hól hálunk e’ jövő éjszakán? ’s leszen é jó szállásunk?” Erre a mester: „Nem tudja bizony azt.” Hermányi apja elkezdte ug-ratni ezzel a vélekedéssel, egész úton bosszantotta, majd ezzel zárta le a vitát: „láddé atyámfia! a’ Réformátusok Istene nem tanul naponként, ma nem tudosabb mint tegnap volt.” Tanulságokkal szolgál a *Nagyenyedi Demokritusban* olvasható

⁵⁸ Kovács, *Unitárius egyháztörténet*, 36–41.; Balázs, „A kultúra és az irodalom intézményei...”

⁵⁹ Gál Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900) I.* (Kolozsvár: 1935), 294–295.

⁶⁰ Hermányi Dienes József *szépprózai munkái*, 189. A történetet az *Emlékirat* is megörökíti a 152–153. oldalon.

párbeszédet összevetnünk az *Emlékiratban* lévővel. Ott Hermányi Dienes apja így indít: „Tudjaé a’ Kjetek Istene, Mesturam! hol hálunk ma?” Erre a mester: „Nem tudja bizony azt.” Hermányi apja erre: „Hát estve meg-tudjaé?” A mester válasza: „Meg-tudja.” Hermányi apjának válasza: „Tehát az Unitáriusok Istene többet tud minden estve, mint reggel.”⁶¹

Korábban említettük Kolosvári Pál erdélyi misszióját, s utaltunk rá, hogy a 162-es anekdotában Kolosvári a feszület tiszteletéről prédikál a torockószentgyörgyi unitáriusoknak.⁶² A történet katolikus szempontból bírálja az unitáriusokat, hogy nem tisztelik a feszületet. Kolosvári az alábbiakat mondja: „Azt mondjátok, hogy én imádom a feszületet! én bizony nem; mert én látom, hogy ez ón, vagy ezüst. De azt mondod: hát mire tartod? Felelek! Én szent emlékezetre! Te azt mondod: a’ nélkül is meg emlékezünk mi a’ Kristus Jézusról. Eb hiszi. Eb hiszi.”⁶³ A történet középpontjában az a tény áll, hogy az unitáriusok nem tekintik tisztelendő szimbólumnak a feszületet, miközben a katolikusok számára központi szimbólum. Kolosvári erre a tévelygésre világít rá prédikációjában, s azzal vádolja az unitáriusokat – miközben a bálványimádás vádját elhárítja a katolikusokról –, hogy mivel nem használják a feszületet, ezért Krisztusról sem emlékeznek meg. A történet inkább Kolosvári térítését meséli el, illetve az unitáriusok egy tévelygését katolikus szemszögből.

A tévelygések témájához sorolható, de jól elkülöníthető csoportot alkotnak azon történetek, amelyek valamilyen módon az unitáriusokat csodahittel, babonáságokkal és egyéb, nem racionális jelenségekben való hittel vádolják meg. Ez azért meglepő, mert nagyon jól adatolható, hogy az unitáriusokra jelentős mértékben hatottak a racionális gondolatok, nem mellesleg a csodák megkérdőjelezésében is az unitáriusok jutottak szinte a legmesszebb a protestáns felekezetek közül.⁶⁴ Fontos ehhez hozzátenni, hogy vallási nézeteit és gondolkodását tekintve Hermányi Dienest is erőteljesen megérintették a református egyházon belül

⁶¹ Uo., 152–153.

⁶² Uo., 323–324.

⁶³ Uo., 324.

⁶⁴ KESERŰ Gizella, BALÁZS Mihály, „Előfutárok vagy korán elhervadt virágok? Újabb eredmények és megfontolások a nemzetközi antitrinitarizmus-kutatásban”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016), 55–72.; BALÁZS Mihály, „Philologia sacra a protestantizmusban”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016), 348–350.; BALÁZS Mihály, „Szentábrahámi Lombard Mihály és Halle”, *Keresztény Magvető* 126., 3. sz. (2020): 239–252., 240–246.

terjedő racionalisztikus gondolatok, ezért megvetette a babonásokat, és történetei a csodákat is igyekeznek racionálisan magyarázni.⁶⁵

A 104-es történetben⁶⁶ a szerző megemlíti, hogy az öreg Kozmánét az unitáriusok boszorkánynak tartották, és fia is igen gonosz ember volt, akit megöltek a románok. Többen is említették Torockószentgyörgyön, hogy Kozmáné egy szenes tőkén utazott fia után Törökországba. A szerző ezek után hosszasan fejtegeti, hogy nem hisz a boszorkányokban, a róluk mondott dolgokat pedig hazugságnak tartja. Jól példázza ezt a 257-es történet,⁶⁷ amelyben Hermányi Dienes egy boszorkánynak tartott bába életét próbálta megmenteni érveivel, bár sikertelenül. Ugyanebben a történetben több, megmagyarázhatatlan esetet lázalomnak tud be, s ezzel meg is magyarázza azokat. Érdekes, hogy pont az unitáriusokat emeli ki a fenti történetben, de másutt arra is rávilágít, hogy nemcsak az unitáriusok között vannak olyanok, akik hisznek a boszorkányokban.

Egy unitárius szolgálólegényt a 228-as történetben⁶⁸ azzal vádolt meg Hermányi, hogy majdnem hitt a csodáknak. Haller János második felesége egy unitárius lány volt, Daniel Zsófia, akit apja nem tanított semmilyen vallásra (Hermányi Dienes „Dániel Péter Őkőr Úr”-nak titulálja ezért).⁶⁹ Ez a lány Hermányi szerint olyan katolikus lett, mintha „Assisi Ferencz Tökiből szóttlyant volna”. Házasságukból nem származott fiúgyermek, ezért Mariazellbe utaztak egy unitárius szolgálólegénnyel, hogy a zarándokhelyre elmenjenek, s fiúgyermeket nyerjenek Szűz Mária által. Mária úgy jött ki az oltárra, mint egy német dáma, meghajolt, majd trombitaszó és dobolás közepette távozott az ajtón. Hallerné ezt csodának vélte, s ami érdekes, hogy az unitárius szolgálólegény is meglepődött azon, amit látott, s elgondolkodott a katolizáláson, de csak akkor, ha valódi csoda lett volna az, amit látott. Később Hallerné ismét el kívánt menni a kegyhelyre, ezért az unitárius szolgálólegényt előreküldte, hogy jelentse be a barátoknak érkezésüket. Ekkor tapasztalta meg az unitárius szolgálólegény, hogy a csodát egy órászerkezet hajtja, s ekkor döbbsen rá saját ostobaságára, hogy majdnem elhitte azt, amit látott.

A történet alapvetően a katolikusok szenttiszteletét gúnyolja, s a csodák megtörténtét racionális módon próbálja magyarázni, mégpedig a barátok álnok-

⁶⁵ SZÉNÁSI, „Hermányi Dienes József...” 46–55; GYENIS, *Hermányi Dienes József...*, 72–97.

⁶⁶ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 279–280.

⁶⁷ Uo., 416–419.

⁶⁸ Uo., 395–396.

⁶⁹ A kritikai kiadás jegyzetei szerint itt Hermányi Dienes tévedhet, mert Daniel Zsófia Haller János harmadik felesége volt, nem pedig a második.

ságával, hogy órászerkezetet használnak a csoda előidézéséhez. Hermányi Dienes nagyon jól érzékelteti, hogy azért nagyon meglepő az unitárius elgondolkodása a katolizáláson, mert az unitáriusok nem nagyon hisznek a csodákban. Meg is említi, hogy a katolikusok is nagyon jól tudják ezt az unitáriusokról, s az megy inkább csodaszámba, hogy egy unitárius látogatott el a kegyhelyre, éppen ezért „kő a fülbe, só a szemébe” az unitárius szolgálólegénynek.

A történet utal az unitáriusok racionalitására, amely minden bizonnyal rokonszenves volt Hermányi Dienesnek is. Itt kissé önellentmondásba keveredik saját magával, ha a boszorkányhites történettel összevetjük ez utóbbit, hiszen egyikben babonassággal vádolja az unitáriusokat, a másokban viszont racionalitásukat méltatja, még ha implicit módon is.

Egyéb nevetséges vagy lejegyzésre érdemes mozzanatok

Utolsó tárgyalt csoportunkba tartoznak azok a történetek, amelyek valamilyen szempontból kapcsolódnak az unitarizmushoz, de nem sorolhatók be a fentebbi kategóriák közé, s alapvetően nevetséges, emlékeztető, lejegyzésre érdemes mozzanatok tartalmazzák. Ezeket a történeteket csak azért vesszük sorra, hogy minden, unitárius vonatkozású történetet megemlítsünk.

A 213-as történet⁷⁰ Baróti István csernátoni református lelkészről szól, aki gúnyiratairól lett később ismert. Hermányi Dienes édesanyja így szokott szólni Baróti Istvánról: „Nem láttam Blandratát; de úgy adja a szívem, hogy ilyen forma ember volt mint Baroti, a kinek a szakála közül csak órra s a két szeme láttzik ki.” Giorgio Biandratáról már röviden szóltunk annyit, hogy az erdélyi unitárius egyház történetének jelentős alakja, legutóbb Balázs Mihály foglalta össze munkásságának politikai és egyháztörténeti vonatkozásait.⁷¹ Itt elég legyen annyit megemlítenünk, hogy Biandratának jelentős szerepe volt az antitrinitarizmus elterjesztésében Erdélyben, s Dávid Ferenc elítéltetésében is, miután Dávid Jacobus Palaeologus és Johann Sommer hatására a nonadorantista eszmék felé fordult. Biandratának nem sikerült erdélyi terveit megvalósítania, s egyre inkább távol maradt az egyházi kérdésektől. Történetünk szempontjából Hermányi Dienes anyjának értesülései az érdekesek Biandrata kinézetéről. Kétségkívül szó eshetett a szerző családjában az antitrinitárius Biandratáról, s innen

⁷⁰ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 382–383.

⁷¹ BALÁZS Mihály, „Giorgio Biandrata (1516–1588). Egy orvos a politika és a teológia között a korai újkori Kelet-Közép-Európában”, *Keresztény Magvető* 126., 1–2. sz. (2020): 3–37.

tudhatott anyja is valamit róla. Hermányi Dienes anyjának kijelentését egyébként a jezsuita források is alátámasztják, miszerint az öreg Biandratát magas és tekintélyes, fehér szakállú férfiúnak írják le,⁷² de minden bizonnyal voltak más értesülések is Biandrata kinézetét illetően, amelyek forrásként szolgálhattak. Nyilvánvalóan ez a szólás tréfás volta miatt került be a gyűjteménybe, de nem sértőnek, csak enyhén csipkelődőnek ítélnénk meg az unitáriusokkal szemben.

Hermányi Dienes két történetében megjelennek unitáriusok úgy, hogy nincsen nagy jelentősége a vallásuknak. A 224-es történetben,⁷³ amelyről már korábban szóltunk, az unitárius esperes, Koncz Boldizsár is megjelenik Toroczkai György temetésén az üres koporsó előtt egy gyertyával a kezében, de ezen kívül más jelentősége nincs. Vélhetően ő is ott volt Hermányi Dienessel abban a társaságban, amely nem ment el a fényűző katolikus halotti torra, hanem a ferences barát halotti prédikációjában lévő „sok mira monstra opinionum”-on mulattak. A 254-es történetben⁷⁴ pedig Hermányi éppen két vénasszony templombeli patvarkodását (gombostűvel megszúrta, elgáncsolta az egyik a másikat) kívánta volna megbeszélni az egyik féllal saját házánál, amikor az ádámosi unitárius pap beköszönt Hermányinak, s így nem tudott beszélni az öregasszonnyal. A történetben az ádámosi unitárius pap késleltette a probléma megoldását, de semmi rosszállást nem kell feltételeznünk Hermányi Dienes részéről, hiszen kettejük jó viszonyát mutatja, hogy az unitárius pap beköszön hozzá, ő pedig inkább elküldi az öregasszonyt, s vendégével foglalkozik.

A 303-as történetben⁷⁵ Bán Sámuelről ír a szerző, akinek apja unitárius volt, ő maga pedig kancellista volt, aki Zeyk Boriska révén rokonságba került a gubernátor Bánffi családjával. Ezek után Bánffi Sámuelnek kezdte el neveztetni magát Bán Samu. A történet nem utal ezen kívül Bán vallására, de együgyű és ostoba embernek állítja be.

Az utolsó megemlíthető történet a 336-os,⁷⁶ amely krónikás pontossággal rögzít egy eseményt. 1762. szeptember 25-én Egerbegyen a vármegyegyűlés ideje alatt villám csapott az unitárius Bálintfi nevű ügyvédbe. Hermányi megjegyzi, hogy a villám olyan füstoszlopot hagyott maga után, hogy a holttestet jó sokáig nem lehetett látni, de utána a holttestnek sem szaga nem volt, sem nem merevedett meg. Az esetet *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* is megerősíti. Nagyjaitai

⁷² Uo., 35.

⁷³ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 391–392.

⁷⁴ Uo., 413–414.

⁷⁵ Uo., 452.

⁷⁶ Uo., 471.

Bálint Józsefről szól a történet, aki papságra készült, de felesége, Székely Ferenc lánya rávette, hogy hagyja el az egyházi pályát, és álljon ügyvédnek. Egerbegyre utazott hivatalos ügy miatt, ahol az alig felhős égből lecsapott a villám. Az egyháztörténet Isten büntetéseként tekint az esetre.⁷⁷ A dátum pontossága kérdéses, mert Székely Sándor szeptember 27-re teszi az esetet,⁷⁸ s az egerbegyi vármegyei közgyűlés szeptember 27-én vette kezdetét,⁷⁹ így valószínűsíthetően a 27-i dátumot tekinthetjük valósnak, nem pedig Hermányi 25-ei adatát.

Összegzés

Hermányi Dienes unitárius vallással kapcsolatos történeteit egybevetve megállapíthatjuk, hogy valóban csipkelődő, tréfás módon ismerteti az unitáriusokkal kapcsolatos fonákságokat, humoros történeteket, s dogmatikai elfogultság csak néhány történet esetében jellemzi. Az unitáriusokat szereti tévelygőnek, fecsegőnek, s olykor bolondosnak titulálni, ez leginkább Hermányi dogmatikai szilárdságából eredhet, de nem kell sokat lapozgatni könyvében, hogy a többi felekezetben vagy éppen saját egyházán belül találjunk olyan történeteket, amelyek ugyanezeket a jellemzőket emelik ki. A változatos témavilág az unitárius egyházi élet számos mozzanatába nyújt betekintést, ez Hermányi Dienes nagy tájékozottságára vall. Összegzésképp elmondható, hogy Hermányi kiteredeti az unitárius egyház szennyesét, de az értékeket sem vitatja el tőlük, s így jár el a többi felekezet esetében is.

⁷⁷ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály, KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/1.*, ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR Lehel, *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1.* (Budapest–Kolozsvár: MUE–MUEME–OSZK, 2018), 755.

⁷⁸ SZÉKELY Sándor, *Unitária vallás' történetei Erdélyben* (Kolozsvár: 1839), 182.

⁷⁹ SZABÓ M. Attila, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2003), letöltve: 2022. február 15., <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-torteneti-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/telepulesek-1C9/v-16A7/viisoara-1802/>.

Mellékvágányra kényszerített tanári életpálya. Lőrinczi Mihály élete és egyházzolgálat

A tanulmány a „tisztesség adassék” szellemében idézi fel és értékeli dr. Lőrinczi Mihály unitárius lelkész, teológiai tanár életét és egyházzolgálatát, akinek a kiteljesedés szakaszában levő életútját a román kommunista, ateista hatalom az állambiztonsági elnyomó gépezete (Securitate) segítségével mellékvágányra kényszerítette.²

Lőrinczi Mihály 1911. december 31-én született a Beszterce-Naszód vármegyei Sófalván. Családja az Udvarhely vármegye Székelykeresztúri járásához tartozó Szentábrahámról származott (napjainkban Hargita megye). Édesapja, id. Lőrinczi Mihály (†1958), magyar királyi csendőrkén teljesített szolgálatot, édesanyja, Lőrinczi Gizella, a háztartást vezette. Az apa szolgálata miatt gyakran kellett a munkahelyét változtatnia, ezért a család sokat költözött: Kosna, Sófalva, Gyimesközélpok, Gyergyószentmiklós volt szolgálati helye.³ Népés testvéri közösségben teljesedtek ki gyermekévei, hatan voltak testvérek: Teréz, Mihály, Gabriella, Gizella, Domokos és Ferenc.

A Lőrinczi család életébe az első világháború súlyos megpróbáltatásokat hozott. Id. Lőrinczi Mihályt a csendőri szolgálatból a frontra vezényelték. A világháború alatt a csendőrség gyakorlatilag szétesett, a csendőri szolgálat megszűnt, ezért a család végleg Szentábrahámra költözött. A hazatérés után ifj. Máthé Lajos szentábrahádi lelkész – 1918-tól 1944-ig – támogatásának köszönhetően az egyházi birtokok megművelésével tartották fenn a népes családot, később birtokot vásároltak, és a család gazdálkodni kezdett.⁴

¹ REZI Elek (1954, Székelykeresztúr) a Protestáns Teológiai Intézet nyugalmazott rendszeres teológiai tanára.

² A család vezetéknevét illetően két változat ismert: Lőrinczi és Lőrinczy. Ő mindkét változatot használta. A tanulmányomban következetesen a Lőrinczi változatot használom.

³ Kosna Beszterce-Naszód vármegye Óradnai járásához tartozó települése; Gyimesközélpok a gyimesi csángók havasi szórványtelepekből álló települése, a Tatros folyó közepő részén terül el.

⁴ A Lőrinczi Mihály szentábrahádi családjával kapcsolatos adatokat Gizella testvére fiának, a szentábrahádi Kereső Atillának, valamint a szentábrahádi Ercsei Szabó Annának köszönöm meg.

Lőrinczi Mihály gyermekéveinek nagy részét Szentábrahámon töltötte, amelyet szülőfalujának tekintett, és élete során mindvégig ragaszkodást, tiszteletet tanúsított iránta. Amikor alkalmá és lehetősége adódott, meglátogatta Szentábrahámon élő testvéreit, rokonait és gyermekkori barátait.⁵

A székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban végezte középfokú tanulmányait, de Brassóban érettségizett 1931 szeptemberében. A kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémiára 1931. szeptember 30-án iratkozott be.⁶ Teológiai tanulmányai alatt szorgalmasan, lelkiismeretesen igyekezett elsajátítani az ismereteket. Teológiai hallgatóként a konviktusi és a bentlakási díjak fedezésére segílyt kapott. Aktív hallgatói tevékenységéből kiemelem a következőket: díjnyertes pályamunkákat készített, az önképzőkörön három alkalommal saját verseit szavaltta el, az ifjúsági konferenciára, valamint húsvét alkalmára írt beszédeivel jutalmakat nyert.⁷ Elismerésre méltó a Kahlfürst Imre⁸ által felajánlott 200 lejes jutalom, amelyet az 1934–1935. tanévben kifogástalan magaviseletéért és nemes papi jelleméért mint végzős hallgató kapott.⁹ 1935. július 25-én jeles eredménnyel szakvizsgázott.¹⁰ Szakvizsgadolgozatának címe: *A nemzeti zsoltárok vallás-erkölcsi megvilágításban*. Bibliamagyarázatból a házi dolgozatát a Mt 25,23–24 versek alapján készítette el.¹¹

Lőrinczi Mihály nagy buzgósággal és lendülettel kapcsolódott be az unitárius ifjúsági egyesület, a Dávid Ferenc Egyesület Ifjúsági Köreinek Szervezete munkájába. Végzős teológiai hallgatóként megválasztották az ifjúsági egyesület titkárának. Feladatait kiválóan teljesítette, mert az egyesület vezetősége utazótitkári állás létreho-

⁵ Egy alkalommal a szentábrahámi otthonunk udvarán szem- és fültanúja voltam annak a beszélgetésnek, amelyet édesapámmal, id. Rezi Elekkel folytatott, jókedvűen idézgették fel gyermekkori emlékeiket.

⁶ Évfolyamtársai voltak: Almási Gyula, Jakab Jenő, Késmárki Miklós, Nagy Sámuel, Nagy Zoltán, Pálfi Károly, Szász Dénes, Szánthó Vilma. Ld.: *A Magyar Unitárius Egyház Teológiai Akadémiájának Értesítője* (a továbbiakban: *Értesítő*) az 1931–1932. iskolai évről, szerk. Csírfó Salamon (Kolozsvár, 1932), 9.

⁷ Pályamunkáinak címei: *Az angyalok az Őszövetségben* (1932–1933. tanévben); *Az 1848. évi események befolyása a magyarországi egyházakra* (1933–1934. iskolai évben). Ezek az *Értesítő*kben jelentek meg.

⁸ A Kolozsvári Pallas Könyvnyomda igazgatója. Az Unitárius Irodalmi Társaságnak 2000 lejes adományt tett azzal a céllal, hogy a társaság hirdessen pályázatot Blandrata György élete és szerepe az unitárius egyházban címmel. Lásd: *Keresztény Magvető* 67., 6. sz. (1935): 256.

⁹ *Értesítő az 1934–1935. iskolai évről*, szerk. VÁRI Albert (Kolozsvár, 1935), 44.

¹⁰ Uo., 31.

¹¹ Uo., 32.

zása érdekében kérte a kolozsvári unitárius egyházközséget, hogy „az állásra kijelölt Lőrinczi Mihályt névlegesen hívja meg segédlelkésznek, fizetéséről az Egyetemes Szervezet gondoskodik.”¹² A kolozsvári egyházközség a kérést teljesítette, meghívta segédlelkésznek, és egy évig az utazótikári teendőket is ellátta. Kolozsvári segédlelkész szolgálatára idején a *Kévekötés* unitárius ifjúsági havilapnak volt felelős szerkesztője.¹³ Simén Dániel, a *Kévekötés* főszerkesztője 1936-ban előterjesztett jelentésében „megköszönte Lőrinczi Mihály kolozsvári segédlelkész segítségét is, aki egész évben felelős szerkesztője volt a lapnak”.¹⁴ 1936 júniusától Tordán volt segédlelkész, majd az év októberétől ismét Kolozsváron. 1936. december 19-én kinevezték fogarasi segédlelkésznek. 1937-ben az ifjúsági egyesület alelnökének választották.¹⁵ A *Kévekötés* mint önálló ifjúsági lap megszűnése után (1937. augusztusi szám) őt kérik fel szerkesztőnek, hogy az *Unitárius Közlöny*ben megjelenő *Kévekötés* ifjúsági rovatot irányítsa. Korábbi szerkesztői tapasztalatainak köszönhetően eredményesen szerkesztette a rovatot. Szerkesztői üzenetében írásra buzdította az ifjúságot: „Bízom önmagunkban. Tudom, hogy mind ott leszünk. Aratók dalától lesz hangos a mi mezőnk. Küldjetelek lenfonalakat a kévéhez minden rétvéről e földnek. Reményünk van, hogy újra megjelenhetünk önállóan is, addig is tartsunk seregszemlét, vegyük fel a kezünkől kiesett tollat. Ajtódon kopogást hallasz! Engedj be magadhoz, jöjj az új munkárra!”¹⁶ Szerkesztőként az *Unitárius Közlöny* ifjúsági rovatát kisebb-nagyobb lélegzetű írásaival segítette.¹⁷

Fogarasi lelkészségének egyik felemelő eseménye 1937. július 4-én történt, amikor az egyházközség fennállásának 50., a templom építésének 25. évfordulója alkalmából nagyszabású ünnepséget szervezett. „Ezen a bensőséges örömnepén az egyházközség híveivel együtt ünnepelt papjaink serege, szám szerint heten, hazazarándokoltak az idegenbe vándorolt régi hívek, a szomszédos egy-

¹² GYERŐ Dávid, *Kévekötk.* Az erdélyi unitárius ifjúsági mozgalom története (Sepsiszentgyörgy: CHARTA Kiadó, 2000), 216.

¹³ CSEKE Péter, „Az Erdélyi Fiatalok unitárius munkatársai. A 110 éve született Balázs Ferenc és a 100 éve született Mikó Imre emlékének”, *Keresztény Magvető* 117., 2. sz. (2011): 146.

¹⁴ GYERŐ, *Kévekötk.*... 229. Ebben az időszakban jelennek meg nyilvánosan az első írásai is: „A kapuban”, *Kévekötés* 8., 6–7. sz. (1936): 8–9.; „Hol szervezzük meg a nyári egyetemes ifjúsági konferenciát?” *Kévekötés* 8., 8. sz. (1936): 6.

¹⁵ GYERŐ, *Kévekötk.*..., 237.

¹⁶ LŐRINCZI Mihály, „Ajtonyítás”, *Unitárius Közlöny* 47., 9. sz. (1937): 178.

¹⁷ „Ifjúsági nap a felsőfehéri egyházkörben”, *Unitárius Közlöny* 47., 9. sz. (1937): 181–182.

házközségek vezető papjai, dr. Kiss Elek akadémiai tanár.”¹⁸ Az ünnepségen Lőrinczi Mihály ismertette az egyházközség történetét, kiemelve Bekes Gáspár fogarasi várkapitánysága idejének jelentőségét.

Ifjúsági és lelkési munkáját észak-amerikai tanulmányútja miatt fel kellett függesztenie. A tanulmányútja előzményeiről az Unitárius Teológiai Akadémia Értesítőjében találunk tájékoztatást. „Amerikai unitárius testvéreinkkel is fenn-tartottuk a baráti viszonyt, és május hóban itt járt dr. Snow¹⁹ igazgató afia jelezte, hogy egy ösztöndíjat akarnak adni egy kimenendő ifjúnak, s vállalják a hazaküldés jogát is. Az illető Chicagóban a Meadville Theological College-ban kellene tanulmányokat folytasson. Megállapodásunk szerint hazulról írni fog a kivített illetően. Jeleztük, hogy Lőrinczi Mihály lelkészt javasoljuk kiküldeni.”²⁰

Lőrinczi Mihály 1938 októberében utazott el a Meadville Theological School főiskolára, ahol három éven át gazdagította teológiai ismereteit, értékes tapasztalatokat szerzett, és kiválóan elsajátította az angol nyelvet. Eredményes tanulmányútjának konkrét bizonyága, hogy a Bachelor of Divinity fokozatot is megszerezte.²¹ 1941-ben indult haza, de a második világháború forgatagában útja nagyon körülményes volt. Hazaérkezése után 1941. október 1-jén kinevezték Marosvásárhelyre hitoktató lelkésznek. 1947. november 6-án Komjátszegre neveztek ki, majd ugyanazon a napon Abrudbányára. Kinevezése a teológiai oktatás újraszervezéséig volt érvényben. Időközben 1946. február 20-án vallástanári, majd november 11-én teológiai magántanári vizsgát tett, summa cum laude eredménnyel.

A marosvásárhelyi vallástanári szolgálata idején, 1942-ben alapított családot. Felesége, dr. Bedő Júlia ügyvéd, édesapja dr. Bedő Ferenc nyugalmazott járásbíró, a fogarasi eklézsia gondnoka, édesanyja Szinte Karolin, testvére Bedő Borbála lelkész, Kelemen Imre unitárius lelkész felesége. Egy visszaemlékezés szerint: „1942-ben Bedő Júliával kötött házasságával a közösség iránt elkötelezett társra talált. Szolgálatuk első éveit (nagyobbrészt) Marosvásárhelyen teltek lelké-

¹⁸ NN: „A fogarasi unitárius egyházközség jubileumi ünnepsége”, *Unitárius Közlöny* 47., 8. sz. (1937): 156.

¹⁹ Snow, Sydney Bruce (1878–1944) 1928-tól a chicagói Meadville Lombard Theological School elnöke volt. 1920-ban ő is tagja volt annak a bizottságnak, melyet az Amerikai Unitárius Társulat küldött Erdélybe. Ez alkalommal az Egyházi Képviselő Tanács tiszteletbeli tagjává választották. Köszönöm az adatot Kovács Sándornak.

²⁰ *Értesítő az 1937–1938. iskolai évről*, szerk. Kis Elek (Kolozsvár, 1938), 16.

²¹ REZI Elek, *Hit és tudás* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2011), 66.; Kovács Sándor, Az unitárius peregrinatio academica vázlatos története 1848 után, *Keresztény Magvető* 115., 4. sz. (2009): 584.

szi és ügyvédi munkakörben.”²² Bedő Júlia „közösség iránti elkötelezettsége” már az unitárius ifjúsági egyesület munkájában is megnyilvánult, ahol alelnökként tevékenykedett.²³ Nagyon foglalkoztatta a városon dolgozó falusi ifjak gazdasági, társadalmi, vallási helyzete és megoldásokat javasolt problémáikra.²⁴ Bedő Júlia vezette a Budapesten szolgáló unitárius székely leányok integrálásának a munkáját az Enyedi Róbertné Leányegyletben.²⁵

Lőrincz Mihály és Bedő Júlia házasságát Isten két leánygyermekkel áldotta meg: Réka (sz. Marosvásárhelyen) és Csilla (sz. Budapesten).²⁶ Bedő Júlia is azon lelkes- vagy tanárfeleség volt, aki a kényszerítések, nélkülözések ellenére sem vált el az elítélt, a börtönben raboskodó férjétől.

A második világháború során főhadnagyi rangban okleveles tábori lelkesként (is) szolgált. 1944. augusztus 23-a után családjával és sógorának családjával Budapestre menekültek. A háborús állapotok miatt Abrudbányai (Fikker) János, Lőrinczy Géza és Kelemen Imre családjaival együtt Ausztriába, majd Prágába, onnan Lipcsébe menekültek, és csak 1945 késő tavaszán tértek haza.

Lőrinczi Mihály az 1947–1948. tanév második félévétől az Unitárius Teológiai Akadémián, majd 1949. január 31-től az újonnan megalapított Kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet unitárius karán az unitárius egyháztörténelem és egyházjog előadójának lett.²⁷ Erdő János unitárius dékán jelentésében Lőrinczi Mihály tanári szakterületéről, tudományos fokozatairól és szolgálatairól a következő tájékoztatást írta: „Dr. Lőrinczi Mihály az unitárius egyháztörténelem és egyházjog előadójának tanszék végleges tanára, felszentelt lelkes, a chicagói Meadville Theological School növendéke, teológiai doktor, kari könyvtáros. Egyházi szolgálatban van 1935-től.”²⁸

²² *Unitárius Élet* 45., 3. sz. (1991): 7.

²³ GYERŐ, *Kéveköltők...*, 237.

²⁴ BEDŐ Júlia, „Közös elintézni valónk (a városon dolgozó falusi ifjak helyzete)”, *Unitárius Közlöny* 47., 10. sz. (1937): 204–206.

²⁵ ZSAKÓ Erzsébet, *Az Unitárius Nőszövetség története* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2003), 90.

²⁶ LŐRINCZI Réka (sz. 1943), nyelvész, nyelvtörténész, 1985 óta Magyarországon él. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem docenseként ment nyugdíjba. Csilla (1945–2021) családjával szintén Magyarországon élt.

²⁷ KOVÁCS Sándor, „Mutatis mutandi. Unitárius lelkesképzés Kolozsvárott”, *Református Szemle* 112., 1. sz. (2019): 48. Erdő János egyháztörténésznek készült, de a körülmények miatt rendszeres teológusként kezdte pályafutását.

²⁸ *Az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának Értesítője az 1955–1956. tanévről*, szerk. ERDŐ János, 2. Gépelt példány.

Lőrinczi Mihály teológiai éveit, külföldi tanulmányútja során nagy buzgalommal fordult az ószövetségi szaktudományok felé. Doktori disszertációját 1949-ben ószövetségi szakcsoportból nyújtotta be *Az ószövetségi három nagy próféta irodalomkritikai vizsgálata* címen. Az unitárius kar követelményei és szükségletei irányították az egyháztörténeti életpálya felé.²⁹

Tanári tevékenysége fontos területének tekintette a tudományos kutatást, amelyet szakszerűen, az eredeti források alapján kritikai érzékkel végzett, és annak eredményeit önzetlenül megosztotta a teológiai hallgatókkal és az érdeklődő szakemberekkel. 1950-től 1959-ben történt letartóztatásáig az ömlesztett levéltári anyagot helyezte szekrényekbe az 1940–44 között végrehajtott költözés után. Kutatásainak két területére, eredményire és az azokkal kapcsolatos értékelésekre reflektálok: a kolozsvári unitárius templom építéstörténetére és a Kénosi Tözsér János és Uzoni Fosztó István Márkos Albert által fordított kéziratához fűzött kiegészítéseire.

A kolozsvári unitárius templom építésének iratanyagát kutató Lőrinczi Mihály pontosította és tisztázta a templomépítő személyét (Ugrai László helyett Türk Antal), az ő kutatásainak alapján és irányításával írta meg Kecskés Lajos unitárius teológiai hallgató az ezzel kapcsolatos szakdolgozatát 1958-ban, amelyre a későbbiekben a szakemberek gyakran hivatkoztak.³⁰ B. Nagy Margit művészettörténész kiemelte Lőrinczi kiváló kutatásait e témában: „A templom felépítésének hiteles történetét később Kecskés Lajos teológus írta meg 1958-ban készített szakdolgozatában, a templomépítés iratanyagát kitűnően ismerő Lőrinczi Mihály teológiai tanár irányításával. Tanulmánya azonban kéziratban maradt.”³¹ A témában az ő kutatásaira és tájékoztatásaira alapozott B. Nagy Margit és Mircea Țoca művészettörténész is. A kolozsvári unitárius templom építéstörténetének kiváló ismerője, Gaal György művelődéstörténész tanulmányában el-

²⁹ Lőrinczi Mihályt a Főtanács (1947. augusztus 10–11.) az ószövetségi tanszékre választotta tanárnak. Lásd a Kovács Lajos dékán által készített *Értesítőt* az 1947–48. évről kiadott tanévről. 1947–48-ban Benczédi Pál volt az egyháztörténet tanára, a tanszéket nem ekkor kellett betölteni, hanem a Protestáns Teológiai Intézet megszervezésekor, az 1948–1949. tanévben. Köszönöm az adatot Kovács Sándornak.

³⁰ GAAL György, „A kétszáz éves kolozsvári unitárius templom”, *Keresztény Magvető* 102., 3–4. sz. (1996): 229–230.; B. NAGY Margit, *Stílusok, művek, mesterek* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977), 42–46.; MIRCEA ȚOCA, *Biserica Unitariană din Cluj, opera arhitectului Anton Türk*, Series Historia (Cluj-Napoca: Studia Universitatis, 1970).

³¹ B. Nagy Margit, *Stílusok...*, 43.; KECSKÉS Lajos, *A kolozsvári unitárius templom építése és leírása*, szakdolgozat, gépelt kézirat (Kolozsvár, 1958), 51.

ismeréssel szóló Lőrinczi kutatásának eredményeiről.³² Újabban Orbán János művészettörténész a 2016-ban megjelent munkájában kiemelte Lőrinczi kutatói érdemeit: „A kolozsvári protestáns teológia műhelyében azonban az 1950-es években új, Ugrai megítélését alapjaiban érintő kutatások érlelődtek, dr. Lőrinczi Mihály (1911–1994) professzor irányításával.”³³ Orbán érdeme, hogy közölte Lőrinczi tanári véleményezését is a dolgozattal kapcsolatosan, amelyben a célkitűzésekről így írt: „Minthogy tisztában voltam mintegy két év óta a kolozsvári templom építése körüli zűrzavarnak és alá nem támasztott állítások sorozatának, óhajtottam, hogy a kérdés korszerű megoldáshoz jusson. Kecskés Lajos ezt a vélt irányítással megvalósította.” A munkát közlésre méltónak találta, hiszen „a mai kutatási elvek és gyakorlatok mellett a lehető legtöbbet nyújtja.”³⁴

Lőrinczi kutatói munkáját és széleskörű ismereteit tükrözik azok a bejegyzései, amelyeket kéziratokba és könyvekbe tett.

Kénosi Tőzsér János és Uzoni Fosztó István *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* című művének Márkos Albert által készített fordításához Kelemen Lajos és Lőrinczi fűztek megjegyzéseket. A kötet szerkesztői ezeket lábjegyzetben közölték. Lőrinczi kivételes felkészültségére Balázs Mihály irodalomtörténész is felhívta a figyelmet: „Lábjegyzetek gyanánt tehát Uzoni kiegészítéseit, illetőleg három kiemelkedő személyiségnek kifejezetten a magyar fordításhoz fűzött megjegyzéseit tettük közzé. Egyikük maga Márkos, aki olykor szükségesnek tartotta megmagyarázni eljárását, a másik a rendkívüli egyháztörténeti jártasságú Lőrinczi Mihály, harmadik pedig Kelemen Lajos, az erdélyi történeti tudományosság legendás alakja. Nevük monogramja mellett közöljük esetenként rendkívüli fontosságú észrevételeiket.”³⁵

³² GAAL György, „A kétszáz éves kolozsvári unitárius templom”, *Keresztény Magvető* 102., 3–4. sz. (1996): 229–230.

³³ ORBÁN János, „Béctől Székelyudvarhelyig. Támpontok Ugrai László munkásságának valós értékeléséhez”, in *Fundálók, pallérok, építések Erdélyben*, szerk. Uő. (Marosvásárhely–Kolozsvár: Maros Megyei Múzeum – Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, 2016), 93.

³⁴ Dr. Lőrinczi Mihály bírálata. Kolozsvár, 1958. július 25. A szakdolgozat elé illesztett két kéziratos lapon található. Kecskés Lajos szakdolgozatát sajnos nem találtam meg, ezért Orbán János munkájára támaszkodom: ORBÁN, „Béctől Székelyudvarhelyig...”, 93. Köszönöm Orbán Jánosnak, hogy kérésemre megküldte nekem is a szakdolgozatot és Lőrinczi bírálata.

³⁵ KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* I., ford. MÁRKOS Albert, bev. BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), XXXIII. A kötetben az LM monogram alatt huszonkét észrevételt találtam.

A különféle nyomtatott könyvekben tett margináliái nagy értékkel bírnak, de ezek közül tudomásom szerint csak a Jakab Elek *Dávid Ferenc emléke* okmánytára került a Magyar Unitárius Egyház kolozsvári nagykönyvtárába.³⁶

„Lőrinczi Mihály az 1950-es években nemcsak követte az unitarizmus-kutatás nemzetközi fejleményeit, hanem kapcsolatba is került a legnevesebb magyar és lengyel kutatókkal. Az unitárius egyháztörténet-írásnak új irányt szabó Pirnát Antalt Lőrinczi segítette erdélyi kutatásaiban. A Securitate is dokumentálta Pirnát kutatásait, lépésről lépésre követte mind Kolozsváron, mind pedig Brassóban és Szebenben. Valószínű, hogy ő lehetett az, aki az unitárius kéziratokról a Lőrinczi által készített mikrofilmeket Budapestre csempészte. A magyarországi antitrinitarizmus-kutatók, az RMKT első köteteinek szerkesztői is Lőrinczivel tartották a kapcsolatot, Erdő óvatosan elhatárolódott minden külföldi kapcsolattól.”³⁷

Tanári szolgálata ideje alatt a publikálás az erdélyi unitárius kiadványokban fokozatosan ellehetetlenedik, mert az *Unitárius Közlöny* 1944-ben, a *Keresztény Magvető* 1948-ban megszűnik. Lőrinczi ezért az *Unitárius Naptárban*, az 1947-ben elinduló magyarországi *Unitárius Életben* (kéthavonta megjelenő lap) publikálta ismeretterjesztő írásait.³⁸

Ígéretes tanári pályája rövid ideig tartott, lendületes egyházépítő munkája váratlanul megtorpant. A kommunista hatalom állambiztonsági erőszakgépezte, a Securitate már 1951-től megfigyelte, amikor csoportos adatgyűjtési dossziét nyitott az egyházi főhatóság több tisztségviselőjéről és az unitárius teológiai tanárokról (konkrétan: Erdő Jánosról, Simén Dánielről és Lőrinczi Mihályról).³⁹ Kovács Sándor a Vallásügyi Hivatal és a Securitate irattárak forrásai alapján

³⁶ A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtárában tanulmányozható a lap-széli bejegyzéseit tartalmazó könyv: *Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához II.*, (Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, 1879).

³⁷ Kovács Sándor, „A szabadság és erkölcs dilemmái. Erdő János életpályái 1945–1979 között”, in *Az egyház hatalma – a hatalom egyháza. A közép-kelet-európai egyházi vezetők felfogása az állam és az egyház kapcsolatáról 1945 és 1989 között*, szerk. NAGY Mihály Zoltán, ZOMBORI István (Budapest: METEM, 2015), 130.

³⁸ „Enyedi György 1555–1597”, *Unitárius Élet* 9., 1. sz. (1955): 3–4; „Szolga Ferenc tb. igazgató”, *Unitárius Élet* 10., 2. sz. (1956): 7. Az Enyedi Györgyről megjelent tanulmányára az Enyedivel kapcsolatos szakirodalom hivatkozik, például: LOVAS Borbála, *Textológiai és értelmezéskérdések Enyedi György magyar nyelvű munkáiban. Prédikációgyűjtemény* (disszertáció) (Budapest: ELTE, 2014), 274.; KELEMEN Miklós, *Enyedi György* (Budapest: Magyarországi Unitárius Egyház, 1998), 13., 75., 77.

³⁹ PÁL János, „Ellenállók, alkalmazkodók, kiszolgálók? Kiss Elek Unitárius püspök egyházkormányzása az állambiztonsági források szemszögéből (1947–1971)”, *Betekintő. Az*

megemlítette, hogy Lőrinczi Mihályt 1952-ben és 1954-ben megfigyelték, és letartóztatásának az engedélyezését kérték.⁴⁰ Az 1956-os magyar forradalommal és szabadságharcral rokonszenvező, szolidaritást tükröző magatartását az állambiztonság ürügyként kihasználta, hogy végleg lesújtának rá.

Az 1956-os magyar szabadságharc és forradalom erdélyi megtorlásának következményei elérték a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet református-evangelikus és unitárius karait is.⁴¹ Teológiai tanárokat és hallgatókat tartóztattak le, majd az előre megtervezett koncepciók szerint nemcsak a magyar forradalommal kapcsolatos rokonszenvvel, szolidaritással, hanem a rendszerellenes agitálással, a nép és a demokrácia elleni felbujtással, szervezkedéssel vádolták a letartóztatottakat. A megtorlás lesújtott az unitárius karra is, a már korábban megfigyelt teológiai tanárok (Erdő János, Lőrinczi Mihály, Simén Dániel), hallgatók ezek áldozatul, és a megtorlás nem kímélte a gyülekezeteink lelkészeit sem.⁴²

Lőrinczi Mihály letartóztatásának és elítélésének oka az a kolozsvári közös gyűlés volt, amelyen 1956. november 19-én a protestáns püspökök és az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet teológiai tanárai, valamint két bukaresti vallásügyi inspektor vettek részt. A téma is provokatív volt: az Egyiptom elleni angol, francia agresszió, valamint a magyarországi „ellenforradalmi kísérletek” elítélése. A jelenlevők a megbeszélések után egy semlegesebb nyilatkozatot fogadtak el. A nyilatkozat elferdítve jelent meg az *Igazság* és az *Előre* napilapokban. Lőrinczi Mihály elsőként tiltakozott a nyilatkozat elferdítése ellen, mint prodékán november 26-án gyűlésbe hívta az unitárius kar tanárait, és jegyzőkönyvi határozatban summázták kifogásaikat.⁴³ Lőrinczi Mihály felismerte a kockázatot, de igazságérzete és magyar öntudata nem engedte, hogy elítélje a

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának forrásközlő internetes folyóirata 15., 1. sz. (2021): 15., letöltve: 2022. február 4., https://betekinto.hu/hu/szamok/2021_1.

⁴⁰ Kovács Sándor, „»Simpózium 1979«», Dávid Ferenc-kultusz: az egyházi üzenet és a politikai ellenőrzés, *Magyar Kisebbség* 18., 1. sz. (2013): 61–62.

⁴¹ DÁVID Gyula, „Az 1956-os Magyar forradalom előtt, alatt és után a Kolozsvári Protestáns Teológián”, in *Az 1956-os forradalom hatása a környező országok egyházaira*, szerk. ZOMBORI István (Budapest: METEM – Historia Ecclesiastica Alapítvány, 2009), 21–29.

⁴² A korabeli teológiai hallgatók magatartásával és az eseményekkel kapcsolatosan napjainkban tanulságos írás jelent meg: ANDRÁSI György, „Visszaemlékezés a hatvanöt évvel ezelőtt történetekre”, *Unitárius Közlöny* 31. (91.), 9. sz. (2021): 7–9.

⁴³ Az unitárius tanári kar gyűlését, az elfogadott jegyzőkönyvet és annak körülményeit részletesen ismertette PÁL János, *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás. Az Unitárius Egyház szerepkörei (1945–1965)* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2017), 360–370.

magyarországi forradalmat, inkább vállalta a következményeket, és ezek nem késtek sokáig.

Lőrinczi Mihályt 1959. január 22-én letartóztatták.⁴⁴ Közvetlenül a letartóztatása után a felesége, Bedő Júlia csalódottan nehezményezte, hogy Kiss Elek unitárius püspök nem tudta megakadályozni a letartóztatását. „Az összes unitáriust le fogják tartóztatni – fakadt ki – mert még a püspöknek sincs bátorsága, hogy bárkinek is a védelmére keljen.”⁴⁵

A kolozsvári katonai bíróság 1959. június 3-án hozott 213/1959 sz. ítéletének a Lőrinczi Mihályra vonatkozó indoklásából idézek: „1956. november 19-én Kolozsváron a romániai protestáns egyházak gyűlésére került sor. Ez alkalommal kidolgoztak egy nyilatkozatot, amelyben elítélték a magyarországi ellenforradalmi eseményeket és az egyiptomi agressziót. Ezen a gyűlésen a protestáns egyházak vezetői mellett a Kolozsvári Protestáns Teológia tanári testülete is részt vett, köztük Lőrinczi Mihály vádlott, amelynek rövidített szövege megjelent a helyi sajtó 1956. november 20-i számában. A vádlott, mivel nem volt megelégedve azzal, ahogy a nyilatkozatot a sajtóban közzétették, 1956. november 26-án gyűlésbe hívta a tanári testületet és egy jegyzőkönyvet szerkesztett, amelyben az állt, hogy a nyilatkozat közzlése nem volt helyénvaló, és hogy azon a gyűlésen nyomást gyakoroltak rájuk a nyilatkozat aláírására.”⁴⁶ A kolozsvári katonai bíróság a Büntető törvénykönyv 209. paragrafusa 2. pontja a. betűje alapján hét év börtönrre ítélte államellenes szervezkedés és tiltott iratok terjesztése vádjával.

Dr. Pál János unitárius lelkész, történész a Securitate irattáraiban feltárt adatok alapján, részletesen, körülmekintően és objektíven mutatta be Lőrinczi Mihály, Erdő János és Simén Dániel unitárius teológiai tanárok álláspontját, magatartását, valamint azokat a belső és külső körülményeket, amelyek elítélésükhöz vezettek.⁴⁷ Pál János úgy értékelte, hogy „Az 1956-os forradalmi események iránti rokonszenv tehát kellő anyagot és indokot szolgáltatott arra, hogy a rendszerre nézve veszélyesnek tartott személyeket kikapcsolják az egyház életéből.”⁴⁸

Börtönéveit Szamosújváron és a Brâilai Nagysziget kényszerszolgálatában töltötte. A szigeten a politikai fogolytársaival együtt az ingoványos területeket csapolták le, gátat építettek az áradások ellen, sáncokat, árkokat ástak, hogy

⁴⁴ DÁVID Gyula, *1956 Erdélyben. A politikai elítéltek adattára* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Polis Könyvkiadó, 2006), 230.

⁴⁵ PÁL, *Ellenálló, alkalmazkodó, kiszolgáló?*..., 28.

⁴⁶ Lőrinczi Mihály ítéletének a másolata az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1956-os gyűjteményében található. Részleteket közölt: DÁVID, *1956 Erdélyben*..., 73.

⁴⁷ PÁL János, *Ellenállás, alkalmazkodás, kiszolgálás*..., 360–370.

⁴⁸ Uo., 369.

az öntözőberendezéseket működtetni lehessen, és ezáltal a területet a mezőgazdasági művelésre alkalmassá tegyék.

1963. február 9-én kegyelemben részesült, és a dobрудzsai Ostrovról tért haza.⁴⁹

Közös beszélgetéseink alkalmával gyakran mesélt nehéz börtönéveiről és azokról a durvaságokról, megaláztatásokról, amelyekben részesült. Iránta érzett tiszteletből és rokonszenvből soha nem kíséreltem meg azt, hogy interjúra bírijam, pedig ő nem zárkózott volna el ettől. Ma már nagyon bánom ezt a mulasztásomat.

Szabadulása után az állami hatóságok nem engedélyezték, hogy újból elfoglalja a tanári állását. Tekintettel az unitárius lelkészképzés tanárhiányára az 1960-as években, „az egyház elnöksége 1970. április 27-én Bukarestbe utazott, hogy a többszöri kérését szóban is elmondja, miszerint Erdő Jánost és Lőrinczi Mihályt tanári állásukba helyezték vissza”.⁵⁰ Ez a törekvés csak Erdő János esetében járt sikerrel. Lőrinczi Mihály visszahelyezését a tanári állásba határozottan elutasították. Ugyanakkor az is tény, hogy Kiss Elek püspök Lőrinczi Mihály „reménytelen” helyzetét tudomásul vette, viszont Erdő János visszahelyezéseért keményen és tudatosan dolgozott, amely végül sikerrel járt. A püspöknek ezt a tevékenységét Pál János jelentős eredménynek tekintette. „Kiss Elek tevékenységének másik jelentős eredményét Erdő János személyében érte el, akit egy hosszabb folyamat eredményeként sikerült visszahelyezni a teológiai tanári állásába, a Securitate és Hoinărescu Țepes vallásügyi megbízott aknamunkája ellenére.”⁵¹ Véleményem szerint az ügyben az is meghatározó volt, hogy a kolozsvári katonai bíróság Erdő Jánost 1971. április 28-án, míg Lőrinczi Mihályt 1980. augusztus 14-én rehabilitálta.⁵²

Lőrinczi Mihály magára maradt, az államhatalom szigorú tiltása és az egyház óvatos, tartózkodó magatartása következtében a tanári pályája fokozatosan mellékvágányra siklott. A Kolozs-Tordai Unitárius Egyházkör legkisebb egyház-

⁴⁹ 1963. május 12-én volt a beiktató istentisztelete, beköszöntő prédikációját az Ez 3,22–27 alapján tartotta, már a textussal félreérthetetlenül utalt sorsára. A szolgálatos jelentéstevők továbbították is az illetékeseknek. Kiss Elek részt akart venni a beiktatón, de tanácsadói lebeszélték. (Köszönöm Kovács Sándornak az adatokat.)

⁵⁰ MOLNÁR B. Lehel, „Erdő János egyházunk és népünk szolgálatában”, in *Isten és ember szolgálatban, Erdő János Emlékkönyv*, szerk. SZABÓ Árpád (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2007), 23.

⁵¹ PÁL János, *Ellenálló, alkalmazkodó, kiszolgáló?*... 31.

⁵² Lőrinczi Mihály rehabilitációjának dokumentumát Lőrinczi Réka szíveskedett megküldeni. 243/1980. számú dosszié, 254. számú végzés, 1980. augusztus 14.

községébe, Szindre kapott kinevezést, ahol az 1981. év végéig, nyugalomba vonulásáig becsülettel és lelkiismeretesen szolgált. A kis lélekszámú egyházközség nem tudta biztosítani a lelkészi fizetését, ezért más bevételi forrás után is kellett néznie. Angol nyelvet tanított az angol nyelv iránt érdeklődőknek, minden szinten. Benedek Ágoston, a Monostori Unitárius Egyházközség lelkésze, lelkes tanítványa visszaemlékezésében érzékeltette tanára nehéz, megpróbáló helyzetét. „Ez a munka – írta – nem volt könnyű egy megszenvedett embernek. Nagy hőségben, hideg télben, sárban, fagyban utazni, gyalogolni nem volt könnyű feladat. Bár megvolt az állami fizetés és a központi segély, de ez messze elmaradt a szolgálati éveinek megfelelő javadalomtól. A szindi egyházközség adománya csak az útiköltséget fedezte. Nem őt tartotta az egyházközség, hanem inkább ő támogatta az egyházközséget. A nyugdíjpénztári járulékát saját jövedelméből fedezte azért, hogy nyugdíja legyen. Honnan teremtette elő ezt az összeget? Jövedelmét tanításból egészítette ki: angol nyelvet tanított, naponta 5-6 órát tartott orvosoknak, mérnököknek, lelkészeknek, egyetemi hallgatóknak, diákoknak. Nem kellett hozzá menni, mert ő ment el tanítványaihoz. Ebből a javadalomból intézte dolgait és segítette gyermekeit, unokáit.”⁵³

Szindi lelkészi szolgálata fontos területének tekintette, hogy a többségében román ortodoxok lakta faluban a kis lélekszámú unitárius gyülekezet híveinek lelki, vallási életét pásztorolja, és ezzel párhuzamosan a nemzeti identitástudatát ébren tartsa és erősítse.

A kibúcsúzó istentiszteletén elhangzott beszéde emlékezetes marad számomra, és meggyőződésem, hogy a jelenlevők számára is. Beszédének konklúziója az volt, hogy a váratlan, alattomos veszélyekkel szemben kitartással, egyéniségünk vállalásával kell felvenni a küzdelmet, mert Isten mindig velünk van. Az ő országát építeni nemes megbízatás számunkra.⁵⁴ A *Keresztény Magvető* szűkszavúan számolt be a nyugdíjba vonulásáról. Érthető módon 1981-ben ki maradt a börtönéveire és helytállására, valamint a kibúcsúzó istentiszteletére történő utalás.⁵⁵

Lőrinczi Mihály áldozatkészsége nyilvánult meg a Monostori Unitárius Egyházközségnek tett adományában is. 1989. szeptember 20-án az egyházközségnek egy felirat nélküli ezüst úrvacsorai kelyhet adományozott. Az egyházköz-

⁵³ BENEDEK Ágoston, „Emlékezzünk azokra, akik előttünk jártak.» Lőrinczi Mihály 1911–1991”, *Unitárius Közlöny* 5. (65.), 2. sz. (1994): 6.

⁵⁴ Az istentiszteleten bágyoni lelkészi minőségemben és a szülőfalu követeként vettem részt.

⁵⁵ *Keresztény Magvető* 88., 1. sz. (1932): 56.

ség leltárkönyvének bejegyzése alapján a kehely akkori értékét 8000 lejre becsülték.⁵⁶

Lőrinczi Mihály életének utolsó heteit súlyos betegen Budapesten töltötte, gyermekei és unokái körében. 1991. február 24-én, 80. életévében hunyt el. Az *Unitárius Élet* részletes tájékoztatást közölt a temetéséről és az elismerés hangján emlékezett meg a szolgálatáról. „A Hőgyes utcai unitárius templomban gyászistentisztelet keretében emlékezett családja, jó barátai népes tábora a kiváló lelkészre és teológiai tanárra. A szolgálatot Bencze Márton püspökhelyettes végezte, a kortársak nevében dr. Ferencz József ny. püspök mondott rövid megemlékező beszédet. Gyermekei Kolozsvárra szállították az urnáját. A Házsongárdi temetőben felesége sírjában helyezték örök nyugalomra.”⁵⁷ A kolozsvári temetésén, 1991. június 7-én a lelkézi szolgálatot Benedek Ágoston lelkész végezte. A sírnál dr. Szabó Árpád rektor búcsúztatta. A barátok részvétét Lászlóffy Csaba költő, író tolmácsolta.⁵⁸ A sír a lutheránus temetőrészben található, beton fedkőbe illesztett táblán a következő felirat olvasható:⁵⁹

Dr. LŐRINCZI MIHÁLYNÉ Dr. BEDŐ JÚLIA

ÜGYVÉD 1917–1971

Dr. LŐRINCZI MIHÁLY

UNITÁRIUS LELKÉSZ – TEOLÓGIAI TANÁR

1911–1991

„EGYMÁS TERHÉT HORDOZZÁTOK”

Benedek Ágoston megemlékező írásában kiemelte végső intézkedését: betegágyán tett meghagyásait leányai teljesítették. Két darab értékes címert hagyott a monostori egyházközségnek.⁶⁰ Az adományok közül az egyik a Magyar Unitárius Egyház címere, a másik Dávid Ferenc feltételezhető pecsétje, amelyre Jakab Elek a Dávid Ferencről írt monográfiájában részletesen utalt.⁶¹

⁵⁶ Köszönöm Rüs-Fogarasi Tibor monostori lelkésznek a tájékoztatásait.

⁵⁷ *Unitárius Élet* 45., 3. sz. (1991): 7.

⁵⁸ Kovács Lajos, „Az egyház szolgálata. Püspöki jelentés az 1991. március 1. és december 11. közötti időszokról”, *Keresztény Magvető* 97., 4. sz., (1991), 245. Nekrológia Uo., 97., 1. sz., (1991), 64.

⁵⁹ GAAL György, *Unitáriusok a Házsongárdi temetőben*, Keresztény Magvető Füzetei 50. (Kolozsvár, 2018): 189. A sír jelzete V 96. az említett bibliai vers helye: Gal 6,2.

⁶⁰ BENEDEK Ágoston, „»Emlékezzünk azokra, akik előttünk jártak.«...” 6.

⁶¹ JAKAB Elek, *Dávid Ferenc emléke* (Budapest, 1879), 246. A pecsét pajzsa fölött az STUM betűk jelentése: Sigilum Transylvanorum Unitariorum Ministrorum (az erdélyi unitárius papság pecsétje), a pajzs két oldalán F (ranciscus) és D (avidis) betűk olvashatók. Sajnos a pecsét eredetisége kérdéses.

Leányai 1993. május 28-án 450 ezer lej adományt tettek emlékére. Az adományt az egyházközség gyarapította, és úgy tervezték, hogy a jövőben felépítendő monostori unitárius templom anyagi költségeinek az alapját fogja képezni (sajnos a templom nem épült fel).

Következtetések

Kortársa, Kovács Lajos teológiai tanár, később püspök véleménye szerint „erőteljes, nagymunkabírási szolgálója volt egyházunknak”.⁶² Az 1968. évi ünnepi zsinat alkalmával készséggel segített. A zsinatról készült beszámolóban erről ezt olvashatjuk: „...a kollégiumi épület egyik első emeleti termében megnyílt a templomainkat, úrvacsorai kegyzsereinket és értékes könyveinket bemutató kiállítás, amelynek megszervezését dr. Lőrinczi Mihály szindi és Szabó Dezső komjátszegi lelkészek nagy hozzáértéssel, sok munkával és példaadó lelkesedéssel végezték.”⁶³

A mellékvágányra kényszerített életútján gyakran megkeseredve végezte munkáját. Tudományos felkészültségét, talentumait csak részben sikerült az egyház tudományos életének szolgálatába állítani. A *Keresztény Magvető*-ben 1971-től megnyílt a publikálás lehetősége, de Lőrinczi Mihálynak lesújtó véleménye volt a folyóirat első megjelent számáról, és Erdő Jánossal sem ápolt kollegiálisnak nevezhető viszonyt. Tény az is, hogy a Securitate ügynökei szabadulása után is követték, és kétszer is beidézték, figyelmeztették.

A teológiai doktorrá avatásom ünnepségén és az azt követő családi, közös ebédén Lőrinczi Mihály meghívásomra megtisztelt jelenlétével. Ajándékként Robert Wallace Unitarian Biography című három kötetes munkáját adományozta nekem.⁶⁴ Az első kötet belső lapjára a következő bejegyzést írta: „Sors bona nihil aliud!”⁶⁵ Légy szerencsésebb kor részese a doktori címeddel, mint én. Kívánja falusfeled: Lőrinczi Mihály. K. 1990. júl. 7.”

A tudományos munkát továbbra is értékelte annak ellenére, hogy lelkében sok csalódást, keserűséget hordozott, ezt igazolja Molnár István székelykeresztúri múzeumigazgató kérésére adott válasza. Molnár István a húsvéti ünnepkör-

⁶² Kovács Lajos, *Az egyház szolgálata. Püspöki jelentés...*, 245.

⁶³ Kovács Lajos, „Beszámoló az 1968. augusztus 17–19. napjain, Kolozsváron, Tordán és Déván tartott jubileumi Zsinati Főtanácsról”, *Keresztény Magvető* 77, 1–2. sz. (1971): 30.

⁶⁴ Robert WALLACE, *Antiritarian Biography or Sketches of the Lives and Writings of Distinguished Antirinitarians I–III*. (London: Whitfield, 1850).

⁶⁵ Jó szerencse, semmi más! (Zrínyi Miklós jelmondata.)

rel kapcsolatos unitárius népszokások szélesebb körű tanulmányozása érdekében kérdőívet állított össze lelkészeknek és világiaknak. A Kolozs-Tordai Egyházközből kiemelten Lőrinczi Mihály ny. lelkésznek köszönte meg válaszait.⁶⁶ Dávid Ferenc halála 400 éves évfordulója alkalmából kiadott *Emlékkötet*ben tanulmányt jelentetett meg.⁶⁷

Lőrinczi Mihály gyermekei édesapjuk halála után a kolozsvári Lakatos utcai szülői házat az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adták el. A házban található gazdag könyvtár és kéziratgyűjtemény három tulajdonba és helyre került.

1.) A könyvtárból leánya, Lőrinczi Réka megtartotta az általa kiválasztott könyveket és kéziratokat, amelyeket a magyarországi lakásán őriz. A hozzá intézett kérésre arról tájékoztatót, hogy édesapjának néhány gépelt prédikációja és teológiatudományi jegyzete a tulajdonában van. Remélem, lesz majd alkalmam ezek értékelésére.

2.) Az unitárius teológiai hallgatók önképzőkori könyvtárának adományozott könyvek. Lőrinczi Mihályra emlékezve az *Unitárius Élet* megemlíti, hogy „A hosszú évek során összegyűjtött könyvtárának egy részét is az egyetemes egyháznak adományozták. Ilyen emléket állított egyházának, s ezért illő, hogy emlékezzünk rá. Tudományos dolgozatai, írásai, prédikációi várják a teológusok méltatását. Sok alkotása vár kiadásra.”⁶⁸ A tény az, hogy nem az egyetemes egyháznak, hanem unitárius teológiai hallgatók önképzőkörének adományozták a könyvtárának egy többnyire szépirodalmi művekből álló részét. Sajnos, napjainkban az unitárius teológiai hallgatók önképzőkori könyvtárának leltárkönyvéből nem lehet rekonstruálni a könyvadományt.

3.) Az Erdélyi Múzeum-Egyesület által megvásárolt ingatlanban hagyott könyvek és kéziratok. Napjainkban az ingatlanban az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez tartozó Lőrinczi-ház – történelmi kutatóközpont működik. Jellege: történelemtudomány, művészettörténet és régészet. 21 000 kötete van.⁶⁹ Meglátogattam a dokumentációs könyvtárat, és csak néhány közismert unitárius teológiai könyvet találtam a „Lőrinczi család tulajdona” bejegyzéssel. Pl. Benczédi Pál: *A Dávid Ferenc Egyet története*, Boros György (szerk.): *Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután*. A fent említett bejegyzéssel angol nyelvű teoló-

⁶⁶ MOLNÁR István, „A húsvéti ünnepkör népszokásai az erdélyi unitáriusoknál”, *Keresztény Magvető* 97., 2. sz. (1991): 104.

⁶⁷ LŐRINCZI Mihály, „Déva vára”, in *Dávid Ferenc 1579–1979*, szerk. N. N. (Kolozsvár-Napoca: Kiadja az Unitárius Egyház, 1979), 68–73.

⁶⁸ *Unitárius Élet*, 45., 3. sz., (1991): 7.

⁶⁹ „Lőrinczi-ház”, Erdélyi Múzeum-Egyesület, letöltve: 2021. október 12., <https://www.eme.ro/web/guest/lorinczi-haz>.

giai szakkönyveket és irodalmi vonatkozású könyveket nem találtam. A könyvtárban őrzött Lőrinczi Mihály-kézirathagyatékban csupán az egykori teológiai hallgatói évei alatt használt egyetemi jegyzeteit találtam.⁷⁰ A Lőrinczi-ház könyvtárosai szerint az ingatlan megvásárlása után az ingatlanban hagyott könyveket tematika szerint csoportosították. Tekintettel arra, hogy többnyire irodalmi tárgyú könyveket találtak, azokat az Erdélyi Múzeum-Egyesület más könyvtáraiba helyezték el.⁷¹

Sajnálattal közlöm, hogy a kolozsvári levéltárunkban, könyvtárunkban nem találtam semmilyen hagyatékát (egyetemi jegyzeteit, kézirateit, prédikációit). Számomra az sem ismert, hogy a letartóztatásakor a Securitate ügynökei hogyan viszonyultak könyveihez, kézirateihoz (lefoglalás, elvitel stb.). Talán még unitárius egyházi vagy személyi tulajdonból is előkerülhetnek könyvei.

Lőrinczi Mihály ígéretes tanári pályáját az elnyomó, kíméletlen, egyházellenes kommunista hatalom a Securitate segítségével mellékvágányra kényszerítette. Tény, hogy szabadulása után a rendkívüli egyháztörténeti tájékozottságú egyetemi előadótanárt a teológia tudományos művelésének, az egyháztörténet kutatásának, szakmai fejlődésének, közéleti szereplésének lehetőségeitől megfosztották. Nem háborgott, nem tiltakozott. Óriási lelkierő kellett ahhoz, hogy megtalálja életének egyensúlyát, és a kis lélekszámú gyülekezetében szolgálni tudjon. Természetesen a gyermekei és a születendő unokái erőforrást jelentettek számára.

Lőrinczi Mihályt kedves, barátságos, segítőkész tudós embernek ismertem meg, hófehér hajával tekintélyt és tiszteletet sugárzott hallgatóságának. Életútja azt tükrözi, hogy minden körülmények között hű volt önmagához és elveihez, ugyanakkor következetes, bátor, öntudatos kiállás hatotta át szavait és cselekedeteit. „Nem egy szerencsés kor részese volt.” (Idézet Lőrinczi Mihálytól.)

Ez a tanulmány elismerés és köszönet példamutató életéért és egyházzolgálatáért egyik falusfele részéről.

⁷⁰ VARGA Béla, *Vallásbölcselet*. Az első lap bal felső sarkában olvashatjuk: „Lőrinczi Mihály, 1934. XII. 4.”; VARGA Béla, *Erkölcstan*. Az első oldal bal felső sarkában bejegyzés található: „Lőrinczi Mihály, 1932–1933”; BORBÉLY István, *A keresztény teológiának és az egyházi dogmának a keletkezése. Az 1930-1931-es tanév előadásai* (Kolozsvár, 1931). Nem találtam bejegyzést. Megemlítem, hogy a könyvtár kéziratára Böződi György, Binder Pál, Szabó T. Attila, Imreh István, Jordáky Lajos és mások kézirateit őrzik.

⁷¹ Köszönöm Gálfi Emőke és Bogdándi Zsolt könyvtárosok segítségét.

Kovács Sándor (közlő)

Székely Mózes levele Molnos Dávidhoz¹

Jéna, 1832. június 26.

Tisztelendő Professzor Úr!

Utolsó levelét vettem volt április 10-dik napján, a benne írt Theológiai Exemplarokat² pedig ezen Hold nap [hónap] 28-kán, de minthogy áprilistól fogva minden nap vártam pénzem megérkezését, azért halagattam válaszom megírását ennek megérkezése idejéig. Mely, minekutána 16-dik Junii megérkezett volna igyekszem claritásod levelére válaszolni, s egyszersmind mostani környülállásom felől is tudósítani. A megérkezett Theológiai Exemplarok még itt vagynak Jénába, mivel harmadfél tallér portót³ a postának sokaltam fizetni, akkor amikor alig volt harmadfél forintom. Edvard Tagart⁴ úrnak Londonba május 8-dik napján írtam volt levelet, melybe megkértem volt a végett, hogy egy londoni Vilson⁵ nevű könyvárost kérne arra, hogy a Lipsia Könyvel Kereskedő Társaságnak tegyen comissiót ezen három tőlem küldendő exemplaroknak a több könyvek közé való felpakolására, mert különben nem vállalják magokra az itteni

¹ Előző lapszámunkban az apjához, id. Székely Mózes szabédi lelkészhez küldött levelét ismertettük. Jelen levél az EKT iratait tartalmazó 1830. évi dobozból került elő, címzettje Molnos Dávid (1778–1836), az unitárius kollégium igazgatója, aki egykor szintén Jénában tanult. Egy másik, ugyancsak Jénából küldött levelének címzettje Körmöczi János püspök volt, ez jelenleg a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius gyűjteményében van, jelzete 1232/G, nem autográf, hanem Körmöczi másolata.

² Valószínű, hogy Szentábrahádi *Summáját* postázhatták.

³ Postai küldemények szállításáért és adott címre kézbesítéséért fizetendő összeg.

⁴ Tagart, Edward (1804–1858) angol unitárius lelkész, a British and Foreign Unitarian Association főtitkára, 1832-ben londoni (Walworth) lelkész. 1858-ban lánya társaságában Erdélybe látogatott.

⁵ Valószínű Effingham, William Wilson (1785–1868) könyvkiadóról és könyvkereskedőről van szó.

könyvárosok az említett exemplarak elküldését. Így fele árába kerülne, úgy gondolom ezen három exemplarak Londonba való küldése. Tagart úrtól még levelemre választ nem kaptam, azért nem tudom még mint telik bé szándékom. Csokke⁶ (így!) úrnak a keresztény vallásnak Európán kívül való terjesztéséről szóló levelét 1 talléron megvettem. Ezen tudós férfi a redaktorságról még 1831-dik esztendőbe lemondott, így minthogy az unitaria vallás mostani állapotja mint redactort kevésbé interessalya, úgy hallgatni fogok én is tudósítással. A genevai unitáriusoknak⁷ haza való indulásom előtt, az említett periodikus írárok iránt kívánságunkat megjelentem.

Baumgarten Crusius⁸ úr, jénai theologiae professor 1831-ik esztendőbe kiadott *Dogmatica Historiájába*⁹ nagyon balul ítél az unitarismusról s közelebbről az erdélyi unitáriusokról, mely vélekedése, ha Németországba mély gyökeret ver, nem a legjobb benyomást fog nekünk okozni. Ezen férfi minket szinte nélkül is deistáknak tart. A többek között azt is elő hozza ezen theológus, hogy az Unitaria Religio fundálói közül egy sem volt kegyes és józan életű ember, hanem valami rajokodó [rajongó] fél tudósok. Azért egyet sem kell itt keresni, aki az unitaria religiót tudományosan vagy philosophiae megalapította és kifejtette volna. Ezen vallásnak lemegy vagy lemegyen nemsokára napja ezen férfi vélekedése szerint. Én azonban Crusius úr ítéletére nem sokat hajtok, mert ha egyfelől megessmértem is mély tudományát, másfelől éppen orcsárlám [ócsárlám] azon részrehajló ítéletét és sectarianismusi lelkét, melynél fogva még a 19-dik századba, minden valásbéli felekezeteket csupa Luther zászlója alá szeretné hódolni. Ragaszkodnak meglátám itten is sokan a theológusok közül a betűhöz. Az erdélyi, vagy a mi unitaria vallásunkról, ecclesiiai igazgatásunkról és politikai állapotunkról velekedésemet a mostani állásunk szerint megírtam¹⁰ és Lipsiába elküldöttem május 18-dik napján kinyomtatás végett historiae professor Hertzog¹¹ barátságos köz-

⁶ Zschokke, Johann Heinrich Daniel (1771–1848), német származású, de Svájcban élő „felekezetek és intézmények feletti, dogmákhoz nem kötődő” író. Életéről magyarul lásd: T. ERDÉLYI Ilona, „Az író és a „népnevelő” Heinrich Zschokke Magyarországon”, *Helikon – Világirodalmi Figyelő* 30., 2–4. sz. (1984): 282–293.

⁷ A genfi „unitárius” közösség 1831-ben Channing, William Ellery műveinek hatására alakult.

⁸ Baumgarten-Crusius, Ludwig Friedrich Otto (1788–1843) német teológus, 1812-től tanított a jénai egyetemen.

⁹ Az 1832-ben megjelent *Lehrbuch der christlichen Dogmengeschichte* két kötetére utal.

¹⁰ Valószínű, hogy az *Über den Unitarier in Siebenbürgen* c. kéziratról lehet szó. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban jelzete: MsU 385.

¹¹ Nem tudtam beazonosítani, kire utal, talán Herzog, Johann Jacobbal (1805–1882) kerülhetett kapcsolatba.

bejövelele által. Június 16-ik napjain státusunk jótéteményéből 102 Rforintokat ezüstbe percipáltam, de úgy látom, hogy ezen utolsó angáriámból¹² még most is 18 ezüst forint hátra maradt. Az atyám is ígért volt 30 ezüst forintot, mely sum-mát is 22-dik Junii percipáltam.

Ebbe az utolsó szemeszterbe három leckét halgatok u. m. practica philosophiat professzor Fries,¹³ Arisztotelész Politicáját görög exegesis uttyam [ugyan] professzor Goetling,¹⁴ és a francia revolutio historiáját professor Luden¹⁵ urak-nál. Ezen tudományok mind szépek és hasznosok, de bizony 16 tallér vagy 60 Rforint váltóba sem játék, melyeket ezen leckék hallgatásáért letettem. A szállá-somért is az elmúlt és mostani szemeszterre 20 tallért fizeték, több költségem nem is említem, mivel klaritásod előtt tudva vadnak az itteni dolgok, csak azt kívánom hát megírni klaritásodnak, hogy Jénából való kiindulásomkor (melyet szeptember 16-dik napjára határoztam meg) 100 Rforintomnál váltó cédulákba, nem marad több zsebbe, melyet (ha azt se felejttem el, hogy anglus és német könyveim vektúrájáért,¹⁶ melyek egy mázsa nehézséget meghaladnak, majd Po-zsonyba 10–12 tallérokat kell fizetnem), úgy semmiképpen hazáig nem evezhe-tek. Itt vagy on helye még annak megemlékezésének is, hogy ötféle szótári manuá-lissaimat kivéve, ugyan kevés könyveket szerzettem, nem tudván semmi bizonyost, mihez való készülésem felől. Itt állok hát, de hogy? Képzelden Cla-ritásod egy több utak egy pontra való összejövésén álló esmeretlen utast – men-nék uram, de nem tudom, hogy melyik vezet feltett célom felé. Egyfelől mégis szükségesebb könyvek megszerzéséért, más apróbb költségeim kiállhatásáért, másfelől pedig haza való mehetésemért. Kérem Claritásodat s egyszersmind a Venerabile Raepresentativum Consistoriumot is, hogy azon hátramaradt 18 ezüst Rforintokat, az ígért volt hazamanetelemre szükséges quantum hozzáté-te-lével szeptember 18-dik napjára Bécsbe, Jó István¹⁷ vagy Csiki Sámuel¹⁸ urakhoz szolgáltatassák fel, hogy Bécsbe való megérkezésemkor vehessem által. Méltóságos Ágoston¹⁹ konsziliárius úr megholt még az elmúlt esztendő szeptembere 27-dik napján, de én ezt csak most tudtam meg májusba, amidőn Bécsbe a konsziliárus-hoz írott levelem Jénába visszaküldött. A tordai unitária eklézsia, úgy gondo-

¹² fizetség

¹³ Fries, Jakob Friedrich (1773–1843) német filozófus, a jénai egyetem tanára.

¹⁴ Göttling, Karl Wilhelm (1793–1869) 1822-től a jénai egyetem filológiai professzora.

¹⁵ Luden, Heinrich (1778–1847) német történész.

¹⁶ Szállításáért.

¹⁷ Talán Jó Istvánra utal, aki 1833-ban szerzett orvostudományi fokozatot Bécsben.

¹⁸ Csiki Sámuelről (1811–1882), a későbbi orvosról lehet szó, ő is ekkor tanult Bécsben.

¹⁹ Ágoston Márton bécsi ágensről lehet szó.

lom, hogy 20 ezüst forintokkal segíteni fog haza való utazásom kiállhatásáért. Ennek megnyerhetésére tekintetes Gálffi József²⁰ urat levelem által mentől hamarabb meg fogom keresni.

Egész Németországba most csak öt magyar akadémiták vagynak, akik közül Ertsei²¹ és Bardi²² urak Marburgba, én egyedül Jénába erdélyiek vagyunk. A más kettő mint magyarországi fiak Halléba tartózkodnak. Amint a szél fúja a kijövetel viszont meg van tiltva.

Késő ősszel diaeta fog lenni Magyarországon, ha valósággal egybegyűl, úgy Pozsonyba is mulatok 3–4 napot, mivel kijövelemtkor csak általfutottam volt Magyarországon, mintha kergettek volna a tatárok. A kolera Erfurtba is kiütött még májusba, de eddig 18 embernél nem holtak meg többen benne. Remélem, hogy Németországba nem fog dühös ellenség lenni. Jénába egy holdnaptól fogva maj mindennap hull az eső, mely miatt az üdő igen komoly lévén, engem is sokszor unalomba hoz, kivált miolta egyedül maradtam.

A főtisztelendő Cl. szuperintendens urat, a clarissimus professzor urakkal és tiszteletes Sándor²³ urral edgyütt tisztelem, úgy Claritásodat is a tiszteletes aszszonnyal edgyütt különösön, s magam eddig tapasztalt szívességébe ajánlván maradtam.

A tisztelendő professzor úrnak alázatos szolgálja

Székely Mózes mp.

²⁰ Gálffi József a tordai unitárius gimnázium felügyelő gondnoka volt.

²¹ Ercsei János (1800–1852) külföldi tanulmányai után Székelyudvarhelyen, majd a marosvásárhelyi református kollégiumban tanított.

²² Bárdi István (?–1849) marburgi tanulmányai után 1834-ben püspöki titkárként szentelték pappá, 1839-től haláláig Széken volt lelkész.

²³ Jánosfalvi Sándor István lelkészről van szó (1804–1879), aki 1829-től 1836-ig ideiglenes lelkésze volt Kolozsvárnak.

Andorkó Júlia Eszter – Kovács Sándor (közlő)

Gál Miklós följegyzései III.

[56] 1952. április 20.

Ma olvastam el feljegyzéseimet azzal a szándékkal, hogy kiegészítsem a közben történetekkel.

Látom, hogy az ügyvédi gyakorlatra vonatkozó feljegyzéseim csak 1945-ik évig szólnak. Ez évben megint folytattam az ügyvédi gyakorlatot, s 1946-ban fiamat, ki megelőzően Kolozsvárt volt jelöltként bejegyezve, mellém jegyezte be a kamara. Én kora tavasztól késő őszig Kövenden gazdálkodtam, s takarítottam a romokat, s hetenként csak két napra jöttem be Tordára. Az iroda azonban mégis ment, az 1947. évi pénzbeváltás okozott újabb zökkenőt, midőn a leu már annyira elértéktelenedett, hogy csak úgy dobálóztunk a milliókkal.

1948-ban megjelent az ügyvédi kamarák feloszlatására és az új ügyvédi Collegiumok létesítésére vonatkozó kormányrendelet, amely szerint az új collegiumi vezetőség határozza el, hogy kit vegyen be tagjai sorába. Az én kérésemet elutasították azon a címen, hogy van mezőgazdasági ingatlanom és házam, ezek jövedelméből megélek, s így nem főfoglalkozásom az ügyvédség. A fiamat azonban, mint önálló működési körű [57] ügyvédjelöltet felvették a collegiumba, s midőn az ügyvédjelölti gyakorlati év letelt, bejegyezték, mint önálló ügyvédet. Így megelégedtem, hogy ő legalább tagja a collegiumnak, s ha dolgozik, remélhetőleg exisztenciát [sic!] teremthet magának.

Harmincöt éven keresztül fizettem ügyvédi nyugdíjárulékot, s a törvény szerint havi 4000 lei nyugdíj illet meg. Be is adtam a nyugdíjazás iránti kérésemet még 1949-ben, midőn betöltöttem 60-ik évemet, de választ csak most, 1952-ben kaptam, persze elutasítót. Indok: a 60/1951. évi – tehát kérésem után két évvel megjelent – törvényrendelet 4 szakasza, ügyvédi működésemet mikor beszünttettem (de a beszüntetés nem az én akaratomból történt, hanem a felvétel elutasításával megakadályozták a folytatását), még nem voltam 60 éves, és mezőgaz-

dasági ingatlanom műveltetve kizsákmányoltam a fizetett munkásokat. Ezzel aztán én már be is fejeztem minden, az ügyvédi pályára vonatkozó mondanivalómat.

1950. év elején segítettem Pătăceanu közjegyzőnek,¹ kitől a munkanapokon napi 100 leit kaptam, de ez is csak rövid ideig tartott, mert az újonnan megalakult fodrászszövetkezet őt is kiszorította az irodából.

1950. május 7-én született leányunkánk, Marika, aki most már majdnem 2 éves, egészséges, ügyes gyermek, a fiú már 4 éves, nagyon eleven, mi úgy mondjuk, hogy rossz, de talán nem is lenne jó, ha egy ilyen korú fiúcska a szelídség mintaképe lenne. A kis leány is már beszélget, értelmes, kedves.

Ezektől eltekintve eseménytelenül telt el az 1950. év egészen júniusig, midőn végre kaptunk egy konyhát lakásunk céljára ugyanabban a házban, ahol fiunk és családja lakott, ahol csendben lehettünk, távolabb minden gyermekzajtól. Pár hetet tölthettünk csak új helyzetünkben, midőn július elején a mi kategóriánkhöz tartozó volt birtokosokat felhívtak a rendőrségre, ahol tudtukra adták, hogy azonnal el kell hagynunk a várost, választhatunk Szamosújvár, Erzsébetváros, Sepsiszentgyörgy, Szászsebes, Kézdivásárhely és Nagyenyed közül, mint új tartózkodási helyek közül. Az intézkedés helyi jellegű volt, csak Tordán hajtották végre, ezzel is a lakásínségen óhajtván segíteni. Próbáltunk ellentállni, ígértük, hogy szobánkat rendelkezésre bocsátjuk, csak hagyjanak Tordán, hol fiunknál elleszünk. Azzal fenyegettek, hogy őt is eltávolítják velünk együtt a városból, csak sokat [58] okoskodjunk. Feleségem az izgalmaktól ismét elájult a rendőrségen, úgy kellett felmosni.

1950. július 10-én jöttünk Nagyenyedre, s azóta itt élünk, jelenleg a harmadik lakásban, amely egy külön bejáratú szoba, s így feleségem is nyugodtabb és megelégedettebb. Én nem bántam meg, hogy Enyedet választottuk, mert a feleségemnek itt több, ha távolabbi is, kedves rokona van, nekem is több jó ismerősöm. Havonta 2 ízben kell jelentkeznünk a milícián.

Mindent elkövettem, hogy valamelyes elhelyezkedést szerezzek, amely munkával foglalna el, s valami megélhetést biztosítana. Sok helyen kopogtattam, de sikertelenül. Végre 1950 októberében sikerült havi 8000 lei fizetéssel állást kapnom a mérnök mellett, ki akkor a várost mérte fel magánvállalatban. Itt dolgoztam 15 hónapig. A munka elég fárasztó volt, naponta 10-12 órát a szabadban [kellett töltenem]. Midőn megbízatása megszűnt, elment 3 havi fizetésemmel együtt.

¹ Arról a George Pătăceanu ügyvédről lehet szó, aki részt vett az 1918 decemberében tartott gyulafehérvári nemzetgyűlésen.

Ilyen helyzetben kapott az 1952 januári pénzbeváltás, amidőn régi pénzünkért 60 leit kaptunk, s a jövő megélhetés nagy gondja szakadt reánk.

Ismét több helyen kopogtattam állásért, de csak ígéreteket kaptam. Egy helyen fel is vettek, hogy 2 óra múlva kijelentsék, hogy sajnálják, de nem alkalmazhatnak. Egy másik vállalatnál 2 héten keresztül ígérték a felvételt, aztán megint semmi. Kisegítőként a Gostat² könyvelőségénél is voltam 6 hétig, ott sem alkalmaztak. Az ok a származás és a múlt. Végre aztán 1952. február 20-án a Comp petrolnál³ kaptam egy éjjeli őr állást, 234 lei havi fizetéssel, de az irodán dolgoztam napi 8 órát, s a főnök udvarias ember volt, a munka is könnyen megtanulható és elvégezhető. Sajnos csak két hónapig lehettem itt, mert azt az állást megszüntették. Beálltam egy építkezési vállalathoz mint munkás, itt téglát hordottam és maltert kevertem. Feleségem délben ebédet hozott. Végtelen nehezen bírtam ezt a munkát 6 hétig, szerencsére visszahívtak a Comp petrolhoz most már tisztviselőnek. Az irodában csak a főnök és én voltunk, munkakörünk beosztva.

Folytatom feljegyzéseimet a Comp petrolbeli működésemmel kapcsolatosan. Amikor odakerültem, az adminisztráció egyszerű volt, de a munka állandóan szaporodott. Én egész életemben dolgoztam, s most is szívesen teszem ezt, s a munka havi aránylagos beosztással elvégezhető is lenne, de a legtöbb fontos jelentés [59] és kimutatás minden hónap elseje körül volt esedékes, úgy, hogy 12-14-16 órai munkával sem végezhető el terminusra. Természetes, hogy a nagy sietség a munka minőségének árt és hibákat szül.

A számokkal való bibelődést sohasem szerettem, a bankban a kettős könyveléstől is irtóztam, s most a könyvelést is végzem, ezt is meg kellett tanulnom.

Szóval az elhelyezkedésemmel meg vagyok elégedve, csak a fizetés csekély, általában a petróleumtermékek lerakatánál mind ilyen nyomorúságos. 1955. április 1-ig havi 296 lejt kaptam kézhez, ezután mind jobb fizetési osztályba soroztak be, 362, majd 475 lejt kaptam kézhez. Ez az összeg csak arra elég, hogy éhen ne haljunk, de nem jut belőle ruha és lábbelire. Csak a jó Isten őrizzen a betegségtől, mert az ember akkor már életében el van temetve.

² Gospodărie (agricolă) de stat. Az állami gazdaságok az 1949. március 2./82. számú dekrétummal elindított erőszakos kollektivizálás során jöttek létre szovjet mintára.

³ A Comp petrol állami cég 1949-ben szerepel a tervgazdasági jegyzőkönyvekben. 1952–53-ban a Comp petrol kirakatperben a területi igazgatók, sofőrök, egyszerű alkalmazottak ellen felhozott vád az imperializmus volt: Romániában a petróleumiparban mindig is külföldi tőke volt, ezt igyekezett tisztogatásra felhasználni a párt. Lásd: <https://www.comunismulinromania.ro/index.php/procesul-competrol-ancheta-1952-1953/>, letöltve: 2022. február 15.

A drágaság, vagyis a pénz vásárlóerejének csökkenése állandóan emelkedik az 1952 januárjában történt pénzbeváltás óta. Akkor 20 lejért már lehetett vásárolni a piacon, de a beváltási arány szerinti 1 leuért nem adnak semmit. Szívesen vállalnék valami külön munkát is, bár az én koromban a jelenlegi munkaköröm betöltése éppen elégséges foglalkozás nekem, de ilyet sem sikerült kapni s így mellékkeresethez jutni.

Ami a rendőrségi ellenőrzéseket illeti, ez is mintha enyhült volna, legalább a nappali és éjjeli ellenőrzésnek nem voltunk kitéve, jelentkeztünk pontosan havonként kétszer. Feleségemet még ez is mindig izgalommal töltötte el, nem akart egyedül menni jelentkezni. Mozgási szabadságunk korlátozott lévén, s ez nagyon bántotta feleségemet, nem mehetett Tordára a fiát és családját látogatni. Ezért sokat zsörtölődött. Nekem is izgalmat okozott az, ha hivatalos kiküldetésben Kolozsvárra kellett mennem, félve az úton történő ellenőrzéstől, midőn meglátják a bulletinben az oda benyomtatott D. O.-t (Domiciliu Forțat – Kényszerlakhely) [Domiciliu Obligatoriu – a. m. kötelező lakhely].

A jó Isten különös kegyelmével itt is segítségünkre jött. 1954, talán szeptemberében beidézték a rendőrségre reggeli 8 órára, s ott azt mondták, hogy egy komisszió vizsgálja mindannyiunk helyzetét. A bizottságra délután 1 óráig vártunk, akkor tényleg meg is érkeztek, és minden családfőt külön-külön behíva, kikérdeztek olyan körülményekről, amelyekre már sokszor feleltünk, s amit már jól [60] tudhattak. Ezt követőleg aztán folyamatosan csak a reményekkel voltunk, míg végre 1954. november 13-án ismét a rendőrségre hívtak, s ott a családok mintegy 50%-ának tudomására hozták, hogy felmentik a kényszerlakhely alól, s bárhova elmehetnek 3 hónapon belül, kivéve a túlszűfolt városokat. Nem tudtuk megérteni, s ma sem tudjuk, kinek miért és milyen indokból szüntették meg a kényszerlakhelyét, s miért nem mindenkiét. Akiknek érvényben maradt az eddigi jelentkezési kötelezettsége és kényszerlakhelye, van köztük mindenféle foglalkozású egyén, törpebirtokos, középirtokos, egyszerű falusi földműves ember és intellektuel.

Nagy volt a feleségem öröme, örültem én is, kellemetlenül érintett az, hogy nem mindenkit mentettek fel. Felmentésünk folytán a D. O. miatt új bulletint kaptunk.

Felmerült a kérdés, mit csinálunk, hova megyünk, főként feleségem forszírozta, hogy menjünk mielőbb Tordára. Sok időbe telt, amíg elfogadta indokaimat, s főként másoktól is hallotta, hogy helyeslik elgondolásaimat. Alig néhány család hagyta el Enyedet a felmentettek közül, s csakis azok, akik gyermekeikhez, testvéreikhez tudtak húzódni, a többség itt maradt. Az én indokaim, hogy Tordán lakást, érte ez alatt az egy szobát, amely minden célt szolgál, majdnem

a lehetetlenséggel határos kapni, továbbá egyetlen létfenntartási eszközöm keresetem lévén, feltétlen állás is kell, amit Tordán szintén még nehezebb kapni, s ha esetleg kapnék is, semmi esetre sem ilyen – legalább relatíve – csendes, nekem való elhelyezkedést, mint a mostani. A fiam lakása nagyon kicsi, ők is alig férnek meg benne, négyen, ettől eltekintve sohasem volt jó öregeknek a fiatalokkal együtt lakni, s aztán nekünk is a mi korunkban csendesség és nyugalom kell, amit két gyermekkel való állandó együttlétben nem kapnánk meg. Feleségem mindegyre elmegy s elmehet Tordára, s így legalább momentán csend van a családi fronton.

Én Enyedet igazán megszerettem, sok kedves ismerősre és feleségem révén rokonra tettünk szert, sok szíves jóindulatú embert ismertünk meg. Míg Torda már nem az 1940 előtti, már nincsen meg a régi magyar külszíne, a lakosság nagyon felduzzadt, a magyarság számaránya százalék szerint, de számszerűleg is fogy minden nap.

[61] Fiam az ügyvédi kollektíva tagja. A mostani ügyvédi gyakorlat nem hasonlítható össze a régi, 1948 előtti ügyvédséggel. Én nem is tudnám magam ebbe a helyzetbe beletalálni. A kollektív testületben eddig sem volt az ügyvédeknek valami fényes megélhetésük, de most a létszámot több, mint duplájára emelték. Sok az eszkimó és kevés a fóká! Unokáim nőnek, a kiadások szaporodnak, s ez aggodalommal tölt el a jövőt illetőleg. Mi már segíteni őket nem tudjuk, örülünk, ha magunkat fenn tudjuk tartani. Feleségem most éppen náluk van, s úgy van, hogy magával hozza kis fiúunokánkat, aki most végzi az első elemi osztályt.

xxx

[1957 áprilisa után]

Ismét hosszabb idő után, mintegy két év⁴ múlva folytatom írásomat, saját életünk eseményeit tekintve kevés feljegyezni valóval.

A nagyvilágban sem történt semmi sorsdöntő esemény. A két tábor, a kommunisták államainak blokkja és a kapitalistáké még mindig egymással szemben áll nagyon kevés a remény, hogy valaha is megegyeznek, s békében megférnek egymás mellett. Borzalom a következményekre gondolni, ha tényleg mérkőzésre kerülne a sor.

1956 őszén történt magyarországi események a magyarságnak ismét nagy véráldozatába került, s azonkívül százezernyi magyar szóródott el a világ minden tája felé. Nemsokára több magyar lesz a nagyvilágban, mint hazájában.

⁴ A feljegyzéseit öt évvel később folytatta.

Szerencsétlen nemzet vagyunk, a honfoglalás óra, tehát több, mint 1000 év óta folytonos a vérvészesség, csoda, hogy még létezik, mint államot fenntartó nemzet. Legnagyobb átká volt mindig a pártoskodás, Szent István óta s a kereszténység óta egymást irtották és irtják. Aztán a tatárjárás, törökvilág, kuruc-labanc világ, 1848/49, aranykornak nevezhető csupán az 1867–1914-es korszak, relatíve nyugalmi állapot. Aztán az első világháború, Magyarország feldarabolása, a második világháború rengeteg ember és érték pusztulásával. Soha sincs nyugalmi állapot.

Én még mindig a petróleumleraktnál vagyok, dacára az 1957. április 15-ével keresztülvitt tisztogatásnak, midőn a 60 éveseket nyugdíjba küldötték, s elbocsátották azokat is, kiknek mezőgazdasági ingatlanuk volt. Az állásban maradás is mindegyre bizonytalan. Igaz, hogy sokat ismét visszahívtak az elbocsátottak közül, mert a régi munkaerők nélkül nehezen zökkenő [sic!] volt a vállalatok ügymenetében. Lehet, hogy megtartásommal munkámat is értékelték, s momentán helyettesítésem is [62] esetleg nehézségekbe ütközött. A megjelent rendelkezés szerint nyugdíjas sem tölthet be állást. Én nem vagyok nyugdíjas, mert az ügyvédség után megillető – új lejben – most már 500 lejes nyugdíjamat mai napig sem kaptam meg, dacára annak, hogy ismételten megpróbáltam, de mindig elutasítottak. Egy újabban megjelent nyugdíjtörvény alapján újra kísérletezem, megvállik rövidesen, hogy milyen eredménnyel.

A jó Isten kegyelme folytán már 68 éves vagyok, jó egészségben és munkabíró. Feleségem gyengébb fizikuma folytán közepes egészségnek örvend, ideggyengesége következtében mégis örökké aggódom érte. Kicsiny háztartásával és egyéb házi munkáival elfoglalja magát, s így nem unatkozik. Enyeden már a negyedik lakásban vagyunk, ez is persze csak egy szoba, talán melegebb, mint a megelőző. Igaz, hogy távol van a központtól – enyedi fogalmak szerint –, s ezért feleségem szeretne a központhoz közelebb kerülni, de a lakásviszonyok itt is nehezek, mint minden városban.

Tordai házaink CASBI⁵ alapon voltak elvéve, s egy megjelent rendelkezés megcsillogtatta a reményt, hogy jogosultak lennénk annak visszaszerzésére. Ezzel is elutasítottak, azzal indokolva, hogy a ház 10 szobás, tehát nem családi ház. Szóval sem ehhez, sem egyébhez nem juthatunk, hogy anyagi helyzetünkön segíthessünk. A megélhetés pedig folyton nehezebb. A pénzbeváltás óta az árak nagyon eltolódtak, a pénz vásárlóereje mintegy fele annak, mint amennyi a be-

⁵ Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice, az Ellenséges Vagyontokat Kezelő és Ellenőrző Pénztár. Az 1945. február 10-i 91-es számú törvény alapján hozták létre.

váltás idejében volt. Tordai volt lakásunkban először internátus volt, újabban lakásoknak osztották ki, talán minden egyes szobából csináltak egy lakást, összevissza vágták a falakat, az udvar hátsó részén épült garage-t, istállót és csúrt lebontották, emeletes ház épült ott, s a Jósika utcai fronton a parkosított részen egy új, négy lakás célját szolgáló emeletes ház. Kövendi belsőségünk a kollektív gazdaság székhelye, erről sem lehet álmodozni, csapói udvarházunkat pedig teljesen lebontották.

xxx

1957. október 27-én folytatom írásom, most már az ötödik lakásban Enyeden. Most a fő útvonal mentén, a régi ún. Magyar utcában, egy lakószobánk és egy kisebb kamraszerű helyiségünk van, amit konyhának használunk, igaz, hogy cement padozatúak. Feleségem nagyon lakályossá tette, világos, déltől fogva napos. Most már ő is meg van nyugodva, jól találja itt [63] magát, közel vannak az üzletek, piac, ismerősei, barátnői. A házban még Schaum doktorék laknak, jól vagyunk velük, s most már feleségem sem érzi magát elszigetelten, egyedül, kedves a környezete, jó a levegő, pormentes, s most már nem vágyik minduntalan Tordára. Hogy ebbe a lakásba költözhattünk, azt rengeteg hercehurca, utánjárás előzte meg, de a fő érdem mégis a Schaumnée, aki mindenben segítségünkre volt, hogy megkaphassuk.

Említettem fennebb, hogy a CASBI címen elvett tordai lakásunk visszaszerzésével kísérleteztünk, de eredménytelenül. Újabb próbálkozás, hogy feleségem kérte külön az ő nevén álló szomszéd kis ház visszaadását azon a címen, hogy csak én voltam CASBI alá véve, de ő nem, s illetve mivel a kis ház és a mellette levő udvarunk helyére emeletes házat építettek, kárpótlásul egy üres telket avagy a ház ellenértékét. Ezzel is elutasítottak, hogy a ház az államosított házak között szerepel, ami nem is igaz.

Azt is említettem fennebb, hogy ügyvédi nyugdíjam megállapításával és folyósításával már 5 éve kínlódom. Végre május 1-től elismerték nyugdíjjogosultságomat, s június 1-jén megkaptam első 500 lej havi nyugdíjat. Ez aztán komplikálta alkalmaztatásomat, mert nyugdíjas, s főként első osztályú nyugdíjas (500 lej?) nem tölthet be állást. Júniustól fogva aztán folyton zavarog ez az ügy, de október 15-ig nem tudtak a helyembe megfelelő tisztviselőt kapni. A közbeeső idő alatt három egyén is volt repartizálva az elhelyező hivatal által, próbáltam őket bevezetni, de elég analfabéták lévén, mind megszöktek. 1957. október 16-ával váltam ki a Competrol kötelékéből, még egy fél hónapig instruálva utódo-

mat. Én mindenesetre szívesen dolgoztam volna tovább, mert munkához lévén szokva, végtelenül unalmas az elfoglaltságnélküliség.

Szűkebb családi körünkben nincsen semmi újabb esemény. A nyáron nálunk voltak unokáink 1-1 hónapig, külön-külön, mert így mindkettő engedelmes gyermek, de együttesen túl lármásak nekünk. A kis Miko szeptemberben ment 4-ik elemibe, Marika pedig az első elemibe.

xxx

1959. június 16.

Majdnem 2 év eseményeiről kell beszámolnom, amit igen röviden megtehetek, mert életünkben lényeges változás nem [64] történt, úgyszintén a külvilágban sem. A havi 500 lei nyugdíjam megvan, de bizon ezt megesszük, és még nagy ügyelettel kell beosztani, hogy erre is elég legyen. De ott vannak az egyéb szükséges kiadások. Fehérneműpótlás, cipőjavítás, nem is szólva ha új cipőt vagy valami ruhadarabot kell venni. S mindezek tetejébe a fabeszerzés. Ez aztán a katasztrófa. Hatósági fát 14 mázsát 10 leiért kellene kapjunk, de abból is 3 mázsa ellenértékéül valami majdnem használhatatlan szenet, vagyis lignitet adnak. Mintegy 30 mázsát szabadon kell venni, s mázsája 40 lei a szabad fának. Nyilvánvaló, hogy a költségvetés egyensúlyban nem tartható, s mindent elkövetek, hogy valami kisegítő munkához és keresethez jussak. 1957. október 15-től nem vagyok tisztviselő. Ettől az időponttól fogva minden hónap elseje körül behívtak a Competrohoz néhány nap segíteni, a zárlat elkészítésére, egészen 1958 áprilisáig, a két tisztviselőtől kaptam némi díjazást, de megtanulván ellátni az én volt munkakörömet, erre tovább nem volt szükség. 1958-ban 2 és fél hónapig az ADAS-nak⁶ voltam pénzszedője, keresve havi 150-200 leit. Mindezek után maradna a testi munka, de ezt nem bírom, már ezelőtt 7 évvel, amidőn próbáltam a téglahordást, malterkeverést, alapásást, de rettenetesen belefáradtam, meg sem próbálhatom annál kevésbé, mert már elrúgtam a 70-ik évemet. Kuriózumként ideírom, hogy kénytelen voltam csináltatni egy nyári zakókabátot, de hogyan? Áprilisban megvettem a szövetet, májusban a hozzávalót, és júniusban megcsináltattam.

Hát így foldozzuk, toldozzuk az életünket.

Hála a jó Istennek, hogy egészségünk van. Feleségem is most nyugodtabb, minden nap vannak látogatói, ő is meggy hol egyedül, hol velem, s most nem ké-

⁶ Administrația Asigurărilor de Stat. Állami biztosítótársaság, amely 1952-ben vette át az államosítás után, 1949-ben létrehozott SovRomAsigurare helyét.

szül annyira Tordára költözni, mint eddig. Úgy hiszem, hogy lehetetlenné is vált Tordára való menetelünk, mert túlsúlyfolsága miatt zárt városnak is nyilvánították.

Fiunk betegségével nagyon megijesztett. A sok cigarettázás folytán a szívhez vezető főérben olyan mérvű nikotinlerakodás támadt, hogy majdnem megszűntette a szívműködést. Kórházi ápolás alatt volt, s alig tudott magához jönni. Azóta nem cigarettázik, jó étvágya van, meghízott. Felesége, Margit is nagy aggodalomra adott okot, vesekövei keletkeztek. Különféle gyógykezeléseknek vetette alá magát sikertelenül, erős fájdalmai voltak. Orvosa végre egy nyugat-németországi gyógyszert ajánlott, amit sikerült [65] Svájcban keresztül beszerezni, s használata után a vese tényleg kitisztult. Aggódunk, nehogy ismét elszaporodjanak vesekövei.

A nemzetközi politikában sincs semmi újabb lényeges reményteljes mozzanat. A négy nagyhatalom külügyminiszterei összeültek Genfben, hogy felmerült ellentéteiken igyekezzenek simítani, hozzák kalap alá a Németországgal kötendő békeszerződést, aminek éppen ideje már 14 év után. Sajnos a nézetek nem közeledtek egymáshoz, pedig mindenki érzi azt, hogy Európában nincs nyugalom addig, míg a német egyesítés meg nem történik, és mindenki iszonyodik a háborútól, s mégsem tudnak teremteni nyugalmi állapotot.

xxx

1962. augusztus 24.

Rég nem folytattam naplóm, de nem is igen volt sok minden, amiről írhatam volna.

1959 szeptember-októberében új foglalkozásom akadt, a cukorrépa átvételénél kaptam mintegy 6 heti alkalmazást mint irodista.

1959. december 15-ével sikerült bejutnom az Enyed városi szövetkezetbe, átvettem a Bethlen Kollégiumban levő szövetkezeti boltocskát. Nagyon új volt ez a munkakör, első ízben lettem kereskedő életemben, de lassan-lassan beleszoktam. Az üzlet nagyon el volt hanyagolva, a helyiség tele egérrel, piszokkal. Fokozatosan mindent rendbe hoztam, sokat kell küszködnöm az árubeszerzéssel, de a forgalmat lényegesen emeltem. Nem mondom, hogy könnyű ez a foglalkozás, tanítási idő alatt délelőttönként feleségemnek is segítenie kell, másként a 10 perces szüneteket nem tudjuk lebonyolítani. Nyilvánvaló, hogy ez fárasztja őt, s a szünetek alatti nagy tolongás idegesíti, de nincsen mit válogatni, meg kell tenni, mert másként megélni nem tudunk, 1960 januárjától fogva beszüntették a havi 500 lei ügyvédi nyugdíjamat. Az új nyugdíjtörvénynek van egy rendelkezése,

hogy a nyugdíjra érdemteleneknek nem jár nyugdíj. Ez egy nagyon tág meghatározás, s éppen ezért nagyon tág mederben is alkalmazták. Ki tehát a méltatlan? A nyugdíjtörvény szövege megjelent, de a terjedelmes végrehajtási utasítást már csak a hivatalvezetők kapják meg, és a direktívákat, amelyek alapján intézkedniök kell. Az utasítás szerint méltatlan az, kinek házáat nacionalizálták [a. m. kisajátították], földbirtoka volt (tehát kizsákmányoló), avagy politikai pályája is volt 1944 előtt.

[66] Az enyedi rajon főtitkárságának idézője alapján ott megjelentem, jegyzőkönyvet vettek fel s az eredmény: a nyugdíjam 1960. január 1-től nincsen folyósítva. Soha semmi írást nem kaptam, sem szóval nem közölték az indokokat, de a fent írtak szerint kaphattak indokokat a határozatra. Nem volt mit tegyek, várom az időt, amidőn majd megszüntetik az ilyenféle megkülönböztetéseket, hisz ennek éppen ideje.

Ügyvédi nyugdíjam beszüntetése után megkértem az 1944 utáni szolgáltatom alapján megillető ún. szociális segítyt, s kaptam is havonta 250 leit. A gondviselés különös kegyelmének tekintettem, hogy megvan az állásom fix fizetés nélkül, a forgalom után kapom csak a 3%-ot, s emellett van még havi 250 leiem is, s így szerény megélhetésünk biztosítva van. De itt is csalódtam, az állásomért beszüntették a szociális segítyt, sőt a kapott összegeket vissza kellett fizetnem.

Fiam és családja a körülményekhez képest tűrhetően vannak. Az ügyvédi kollektívában is a kereset nemigen emelkedik, sőt csökken, a mezőgazdaság kollektivizálása országos viszonylatban is befejeződött, magánjogi perek már nagyon ritkák, városi ingatlanforgalom is csekély és nehézkes a sok formaság és a jóváhagyás bizonytalansága miatt.

A nemzetközi helyzet olyan, mintha holtpontra jutott volna. A kelet és nyugat, a szocialista és a kapitalista tábor éppen úgy szemben áll egymással, mint előbb. Főként Berlin kérdése kapcsán olykor-olykor pattanásig feszültté válik a helyzet, aztán megint megenyhül. Mindkét tábor a békét hirdeti és őszintén akarja is, de egyik sem enged követeléseiből, így pedig nem lehet megértés és igazi béke. Másként nincs is a világnak egy olyan zuga, ahol ne lenne nyugtalan-ság, főként a volt gyarmatok területein. Rengeteg – kivált Afrikában – az új állam, s minduntalan előfordul egyik napról a másikra, hogy egyik csoport letaszítja a kormányról a másikat, s így tovább. Ha eddig a gyarmatok népei elnyomás alatt voltak, most aztán nem tudják, mit kezdenek a szabadságukkal, egymást eszik és fogyasztják.

A világűr kutatás van most soron, és ebben a kérdésben az ember mind csodálatosabb eredményeket produkál. Nagy a féltékenység és a verseny a Szovjetunió és az Egyesült Államok között. Melyik tudja túlszárnyalni a másikat. Mint-

ha [67] az emberiséget más kérdés nem is érdekelné, minthogy utazzunk a Holdba s más égitestekre. Emberek száguldanak sok ezer kilométer óránkénti sebességgel napokig, sőt hetekig a légüres térben, keringenek a föld körül, majd leszállanak a földre, avagy az óceánba, s mindezt alulról dirigálják s a végrehajtás percnyi pontossággal történik. Csodálatos, amit produkált az emberi elme, s megvalósítják a mesemondók és regényírók eddig csak fantasztikusnak képzelt elgondolásait. Amerika a Venusba irányít rakétát, amelynek útja hónapokig tart, újabb híre szerint nem tudom, hány millió kilométerrel tért el az előírt útiránytól, de a földről helyes útra terelték. Laikus ésszel mindezek érthetetlenek, de úgy látszik, az ördög az ember.

Tordai látogatásunkat visszaadták az unokák, mindjárt egy hete, hogy elmentek. Most várjuk tőlük a leveleket. Iszonyú rossz levélíró az egész család, ami a feleségemnek sok bánatot okoz, mert ha nem tud róluk, mindig aggódik értük.

xxx

1965. augusztus 11.

Három éve már, hogy nem jegyeztem fel semmit életünk folyásáról. Küszködtem tovább a nyugdíjaimért. Megint megjelent egy módosítás, amely még mostohábban bánt el a régi emberekkel. Kimondta, hogy az 1948 előtti ügyvédi gyakorlat nem számít be a szolgálati időbe, csak akkor, ha az illető ügyvéd fel volt véve az ügyvédi kollektívába. Az új rendelkezés azt is kimondja, hogy nem lehet valakinek állása és nyugdíja is. Ez egy nagyon helyes intézkedés, de akkor adjanak annyi nyugdíjat, hogy élni lehessen belőle.

1962. október 12-én megértük házasságunk 50 éves évfordulóját, hála Istennek, megfelelő egészségi állapotban. Az évfordulót gyermekeink körében ültük meg,⁷ hisz fiam és családja minden örömünk. Boldogság, ha fiam és menyem megértik egymást, s feleségem sem olyan anyós, akit nem lehet szeretni, anyós és meny jó barátságban és megértésben vannak egymással. Unokáim nőnek, Mikoci már kész gavallér, az a híre, hogy járnak utána a lányok. Ez évben érettségizett. Marika is nagyon megnőtt, most megy a IX. osztályba, ami a gimnázium felső tagozatát jelenti. Mindkettő szép gyermek, csak szerencsések lennének az életben.

⁷ A lapszélre írott utólagos kéziratos megjegyzés a fénymásolat miatt nagyon nehezen olvasható, és az 1972. évre vonatkozik. Szövege: A családi ebéden csak dr. Kovács Lajos, a romániai unitárius egyház püspöke és felesége, dr. Ferencz József öcsénk, a magyarországi unitáriusok püspöke és Fazakas Ferenc helyi lelkészünk és felesége voltak jelen.

Házassági évfordulónk alkalmával eszembe jutott feleségem nagyszüleinek az aranylakodalma, a Ferencz Józseféké és a Pataky Lászlóéké. A miénket is más-ként képzeltem el, és más helyzetben, de hát nem én vagyok az oka mostani helyzetünknek.

További esemény, hogy 1964. évben a nyugdíjra „érdemtelenek” kegyelmet kaptak. Származás, volt vagyoni állapot, politikai szereplés s még ki tudja, mi címen 1960. január 1-től megvonták [68] 500 lei ügyvédi nyugdíjamat. Ezt most már visszakaptam 1964. október 15-től fogva azzal a feltétellel, ha állásomról lemondok. Így aztán a szövetkezetnél viselt állásomról le kellett mondjak, de mivel helyemben nem akadt megfelelő utód, a „felelősséget” feleségemre írták át, s ő volt azután az alkalmazott ez év augusztusáig, s a napokban adtam át az üzletet utódomnak. Mindenesetre nagy nyereség volt részünkre, hogy mostanig dolgozhattunk, éppen ilyen magas korban, mikor 60 éven felül nyugdíjba zavarják az embert, helyet a fiataloknak! Talán még maradhattunk volna tovább is, de feleségemet nagyon izgatta a „felelősség”, s sürgette minduntalan az üzlet átadását.

Ismét nyakunkon vannak a megélhetés nehézségei. Ha valami alkalmi, kiegészítő munkát nem kapok, hogy legalább 2-300 lejt keressek havonta, az 500 lei nyugdíjból megélni lehetetlenség.

Remény és remény, ez tartja életben az embert, talán reájönnek arra is, hogy egy volt ügyvéd megélhetéséhez nem elég a havi 500 lei, s talán emelni fogják, de viszont az árak is folyton emelkednek, a megélhetés napról napra többre kerül, s így az esetleges emelés is elveszíti értékét.

Régi tervünk, hogy Tordára visszatérjünk, még soha nem valósulhatott meg. Képtelenség külön szobát kapni. Felmerült az a megoldás s, hogy a szomszédos községekben keressünk lakást. Szét is néztem, de falun leendő elhelyezkedésünk nem valami kellemes tartózkodási hely lenne, főként télen a hideg és rövid napokon, hóban, sárban.

Két hetet a múlt hónapban Tordán töltöttünk, s 15 év után elmentem szülőfalumba, Kövendre is, főként – s azt lehet mondani, kizárólag – azért, hogy a családi sírkertet meglátogassam. Amint azt előre is elgondolhattam, rettenetesen elhanyagolt állapotban találtam, telenőve bozóttal, akácfákkal, a kerítésnek nyoma sincsen. Mindkét sírkő még érintetlenül áll. A tervem az volt, hogy nyomban nekifogok segítséggel a kitakarításhoz, de szerencsétlenségemre egy nagy eső ka-pott ott, s így csak megbízást adhattam a kitakarításra. Jenő fiamat úgy helyeztük el egy sírban, hogy oda költözzünk mi is feleségemmel. Fiam neve úgy van be-vésve a sírkőbe, hogy alább a mienk is elférjen. Ki tudja, miként lesz ez lehetsé- ges, s az eljövendő néhány év alatt, ami esetleg még rendelkezésünkre állana,

milyen állapotok lesznek és következnek be, melyek lehetségessé avagy lehetlenné teszik odajutásunkat.

A nagyvilágról s nemzetközi helyzetről mondhatnék-e valamelyes vigasztalóbbat? Semmit! Mint a társadalomban, irigység és rosszindulat, egyik ember ellensége a másiknak, riválisa, holttestén át is helyébe akarna kerülni. A népek és nemzetek is éppen így, egyik a másiknak megsemmisítésére törekszik, avagy jármába akarja [69] hajtani. Mindenki tisztában van azzal, hogy az emberiségnek béke kell, mindazonáltal a vietnámi háborút sem tudják befejezni. Én nem vizsgálom, mely állam ennek az akadálya, csak félni lehet attól, hogy a háború még nagyobb területekre fog kiterjedni, világháborúvá is fajulhat, s akkor elkerülhetetlen az atombomba használata s az embermilliók pusztulása.

Most, hogy már véglegesen nyugdíjba kerültem – ugyan lementével dicsérd a napot, még ismét elvehetik! – s nincsen újabb foglalkozásom, felállíthatom a mérleget az 1944 utáni ténykedéseimről. 1945 márciusában jöttünk vissza. Hazahozott a honvág és a vagyon. Persze, ha információink lettek volna a való helyzetről, s főként ha betekinthettünk volna a jövőbe, talán jobb helyzetbe kerültünk volna, ha vissza sem jövünk. Az ember mindenre képes, lehet, hogy a holdban is fog üdülni, de egyre nem képes még most sem, a jövőbe látni.

Tordai lakásunkat szétdúlva, lakókkal benépesítve, kövendi, csapói otthonunk kifosztva, széthordva, sehol, ahol fejünket lehajthatnók. Amit össze tudtam szedni, azt elvitte a CASBI. Tordán átmenetileg egy barátunknál, majd egy rokon nénénknél húzódtunk meg, s amidőn arra kényszerítettek, hogy Tordáról is elmenjünk, kövendi lakásunk egy részét úgy, ahogy lakhatóvá tettük, s ott voltunk 1949 február végéig, illetve március 1-re virradó éjjelig. Közben a csapói birtokot, belsőséget teljes egészében államosították, gazdasági felszerelés, állatállomány már megelőzően elveszett. Kövendi, részben még megmaradt birtokrészen gazdálkodtam, a semmiből úgy, ahogy berendezkedtem, marha, disznó, juhállományt szereztem, s dacára a magas beszolgáltatási kötelezettségnek, élhető állapotba kerültünk. 1949. február 29-én március 1-jén Kövendet is el kellett hagynunk egy kofferbe betehető aprósággal, s kényszerlakhelyképpen először Tordán voltunk 1 és ¼ évig, s azután kényszerlakhelyen Nagyenyeden 1955-ig, amikor megszüntették a kényszerlakhelyet és a rendőrségi jelentkezési kötelezettséget, de Tordára visszamenni, lakás hiányában, nem tudván, ma is Enyeden élünk.

Nagyenyedre kerülésünk után pár hónappal egy mérnök mellett kaptam elhelyezést, nála dolgoztam 1 és ¼ évig, kulimászt kavartam, téglát hordottam mintegy 2 hónapig. Voltam a Gostat könyvelőségénél pár hétig helyettesítő, a cukorrépa átvételénél irodista. Bekerültem a petróleumosztóhoz, ahol 5 évig iro-

dában dolgoztam. Innen el kellett menjek, mert megkaptam az 500 leies ügyvédi nyugdíjamat, s állást nem vállalhattam. Rövidesen azonban a nyugdíjamat elvették. Sikerült az enyedi szövetkezetnél állást kapnom, s a Bethlen Kollégiumban levő Chioscban voltam elárusító-felelős szintén 5 évig, 1964. október 15-ig, s mint feleségem helyettese 1965 augusztusig. Nyugdíjamat visszakaptam, meg kellett válnom innen is.

[70]

Így volnánk most, midőn ismét minden gondunk és aggodalmunk az, hogyan és mily művészettel éljünk meg a havi 500 lei nyugdíjból.

xxx

[1968]

Több, mint 3 éve nem folytattam feljegyzéseimet. Igaz, hogy ami minket illet, nem is volt oly sok említésre méltó.

Mi lenne fontosabb a gyarló ember számára, mint a küzdelem a megélhetésért. Hogyan és mivel lehetne pótolni a havi 500 lei nyugdíjat? Egyik nyugdíjtörvény-módosítás – mert hát nincs az az év, hogy ne történjen módosítás – megengedi, hogy a nyugdíjas évente 2 hónapon át fizetési állást vállalhasson. Egy azutáni módosítás ezt már 4 hónapra emeli, s a legutóbbi már mindkét engedményt megszünteti. 1965. október 1. – november 15-ig a D. A. C.⁸ könyvelőségénél kaptam munkát, 1966. november közepétől 1967. január 31-ig egy enyedi szövetkezet könyvelőségénél, mindig valakit helyettesítettem, azóta aztán ilyen munka sem akadt. 1965 szeptemberétől az év végéig a kollégiumi szövetkezeti utódomnak könyveltem s adtam útbaigazításokat, amiért áruban kaptam tőle valamelyes ellenértéket, s ugyanezen időtől 1968 augusztusáig az órák szövetkezeti boltban könyvelést végeztem, ami havi cca 40 leit jelentett.

1966 karácsonyára megérkezett éppen a mennyből az én angyalom, úgy hozzám, mint általában a régi nyugdíjas ügyvédekhez. Végre megesett a szívük a havi 500 lejes nyugdíjas ügyvédeknek, s decemberre már 750 lejt kaptunk, s a közben megjelent általános nyugdíjfelemelés következtében ehhez 156 járult, úgyhogy most 863 lej a havi nyugdíjam, amely összeg a mai árak szerint – nem számítva a ruházatköltséget és lábbelit, s az esetleges rendkívüli kiadásokat – éppen hogy fedezi szerényen megélhetési kiadásainkat.

⁸ Helyesen D. C. A. Az 1951/51-es számú határozattal létrehozott, a könnyűipari minisztérium hatáskörébe tartozó papírhulladékot gyűjtő egység (Direcțiunea Colectării și Achiziției).

Csak a jó Isten megtartaná egészségünket hátralevő életünkre, s ha búcsúnunk kell az élettől, jönne a halál egy csapásra. Így kell gondolkoznom, mert Isten kegyelme folytán januárban 80 éves leszek, feleségem is 76 éves, s mindenkinek van határa így az életnek is, s isteni rendelés, hogy az életet bárki, de a halált senki sem rabolhatja el. A mai lakásviszonyok mellett, s főként a mi jelenlegi helyzetünkben nincs egy külön szoba, ahova a beteget el lehessen helyezni, s ha már a családtagok nem bírják, ápolónőt sem lehet kapni, ha azt egyébként anyágilag elbírnád. Orvosról aztán ne is igen álmodozzál, szegény halandó. Lehet, hogy 20-25-ször is több orvos van, mint ahogy a békeidőben volt, de ha sürgősen kell, egyet sem kapsz. A fekvő, lázas beteg menjen hatósági rendelőbe, ott várjon 2-3 órát, amíg sor kerül rá, de [71] rendes orvosi látogatásra ne is számíts, legfennebb akkor, ha nagyon is duzzadt a zsebed.

A nemzetközi helyzet már zavarosabb, mint valaha, s a jövő kiszámíthatatlan.

A vietnámi háború már évek óta folyik, úgy látszik, hogy Amerika is szabadulni akarna ettől a sok pénzt elnyelő rémtől, de úgy látszik, még ők sem tudják, hogyan és miként. A régi arab-izraeli ellentét háborúban folytatódott, mégpedig óriási meglepetéssel a kicsiny 3 milliós Izrael pár napon belül döntő győzelmet aratott a 100 milliós arab világon. És itt sem találják meg a békéhez vezető kiutat. A fegyverszünetet mindegyre megszegik, a gyűlölet továbbtart, s az ellenfelek újra fegyverkeznek.

Európában is nagy riadalmat okozott a szintén kommunista Csehszlovákiának a Szovjetunió és 4 szövetségesének váratlan katonai megszállása. Vélemények szerint ezzel Európában a katonai egyensúly a Szovjetunió és a varsói paktumbeli szövetségesek javára tolódott. Tehát mit lehessen tenni, fegyverkezni és az ellenlábas NATO-t erősíteni.

Amerikában divatba jöttek a politikai gyilkosságok. Afrikában az újonnan alakított számos új államban egyik napról a másikra változik a kormányrúd kezelője katonai puccsok következtében, szintúgy Dél-Amerikában is.

Kommunista világkonferenciát kívánnak rövidesen tartani, de ott sincsen már a teljes egység.

Jelenleg még utópia az európai egyesült államok, úgy gondolom, hogy a mai emberiséget ki kellene irtani, s akkor talán lenne harmónia, mert úgy látszik, hogy fontosabb az, hogy melyik állam úrpilótája jusson előbb a holdba, s tüzze ki zászlóját.

Megértem már 2 világháborút, rettenetes emberi pusztulást és javak pusztulását, meglehetősen felfordulást, gyökeres változásokat. Mindezeknek keresem az értelmét, keresem a célt. Ami ma jó, az holnap már rossz. A világtörténelem is

hömpölyög jobbra és balra, s mi, emberi lények csak lubickolunk, s várjuk, hogy merre sodornak a hullámok. Hol vagy, te Világbéke, talán messzebb, mint valaha.

Ami a Romániában élő magyarság jelenét és jövőjét illeti, az nem nagyon megnyugtató, sem nagyon kecsegtető, ha erről gondolkozom, meglehetősen peszsimizmus lesz úrrá lelkemen. Az alkotmány garantálja, hogy egyenlő jogú és kötelességű állampolgárok vagyunk, s egy valódi demokráciában mily könnyű is lenne ezt végrehajtani. Azt mondják egyesek, hogy a kommunizmusé a jövő, jelenleg a szocializmust [72] építjük. A szocializmus is nemzetközi jellegű, de a mai „népi demokratikus” államokban a nemzeti érdekek vannak előtérbe helyezve, s ennek túlhajtott formája a sovinizmus, sajnos sokszor érezzük ezt. A magyar ember a versenyben gyakran háttérbe szorul, a román elem van favorizálva. Ez lelki depressziót okoz, lehűti ambícióját, fékezi energiáját. Aztán szomorúan kell látnom, hogy fajtám nem eléggé öntudatos, és nem eléggé ellenállóképes. Mind gyakoribb a vegyes házasság, s akár magyar nő megy román férfihoz, akár magyar férfi lép házasságra román nővel, a legtöbb esetben az eredmény a család és az utódok elrománosodása. A románság hosszú évszázadokon át tartó magyar uralom alatt is megőrizte nemzeti érzését, külön fajiságát, összetartozásának tudatát, egymás segítését, haladott, fejlődött, s egy nemzetté erősödött. A nemzeti érzéstől hevített előjárói szavára hallgatott, elgondolásaikat követte. Hogy velünk mi lesz, meddig élünk még? Keserves erre még gondolni is. Mi vagyunk a hibásak? Kiéltük magunkat? Igaz-e, hogy minden nemzet akkor hal meg, ha maga ássa meg a maga sírját? S most már mi vagyunk a sírásók?

Magyar városaink, hordozói sok küzdelemnek, harcnak, egy ragyogó múltnak, mindinkább elrománosodnak, a román elem beköltözésének elősegítése útján. A magyarság számaránya a városokban állandóan csökken. Ne legyen jóslat, s ne legyen igaz, hogy magyar városaink nemzeti hagyományaink kriptáivá alakulnak át!

Sajnos nem látom a fiatalságunkban a nemzeti hagyományainkhoz való ragaszkodást, nemigen veszem észre, hogy érdekelné őket a múlt. Talán egyik fő oka ennek, hogy csak állami iskolák vannak, az oktatás egységes állami terv szerint folyik, magyar történelemről szó sem lehet. A magyar családok otthonában kellene olvasni a magyar történelmet éppen úgy, mint ahogy régen a Bibliát olvasták. De hát kapható-e erre a mai magyar fiatalság? Ha igen, ez csak kivételes jelenség. azt hiszem, 90%-ának elsőbb a mozi és egyéb szórakozás. Igaz az is, hogy ha a mai fiatal kikerül a középiskolából, avagy ha szerencsés volt oda bejutni, a felsőbb oktatásból, alkalmazás után kell nézzen, nincs a háta megetté vagyoni. Élnie kell, a kenyérkeresés gondja zúdul a nyakába, be kell lépjen a taposóma-

lomba, s ott öröljön élte végéig. Nincs másra idő, mint dolgozni, a kiszabott munkát elvégezni.

Más volt a világ, midőn Vörösmarty⁹ így szólt:

„Csak törpe nép feledhet ős nagyságokat,

Csak elfajult kor hős elődöket;

A lelkes eljár ősei sírlakához,

S gyűjt régi fénynek [helyesen: fénynél] új szövétneket.”

[73]

Egyik legfőbb oka elerőtlenedésünknek, fogyásunknak és pusztulásunknak, hogy a magyarságnak nincs egy összefogó szervezete, sem külön érdekképviselői alakulatai. Egy új törvény alapján most alakulnak meg a magyar kisebbségi tanácsok, s azok élén egy országos tanács is lesz. Megválnak, mit eredményeznek. Az összeállításukból csak az látszik, hogy a párt függvényei lesznek.

Mai napig sok gondot okoz az Amerikai Egyesült Államoknak a négerkérdés, a négerek szervezkedése. Érdekes az a jelenség, amit ott fekete kapitalizmusnak neveznek. A négerség önálló és különálló kulturális intézményeket létesít, üzleti, kereskedelmi vállalatokat teremtenek, a tőke által kívánnak megerősödni és jelentős tényezővé válni és céljaikat elérni. Ezzel szemben azt mondhatnók, hogy így van ez a kapitalista államokban. De szervezet, intézmény és pénz nélkül mit érhet el egy kisebbségi nép is a népi demokratikus államokban is?

Amint említettem, nincsenek a magyarságnak felekezeti iskolái, ahol a növendékek megismerhetnék a magyarság múltját, a régi Magyarország történelmét. Mindez lehetetlen a mai állami berendezkedés mellett, mindezt lehetetlen a család keretében pótolni, ha még erre lenne is fogékonysága a család fiatal tagjainak. A legtöbb családban minden családtag alkalmazásban, nincs meg a család régi összetartó ereje, a szülők irányító és fegyelmező képessége és lehetősége. A gyermekek túl is vannak terhelve kötelező tanulmányaikkal. Pedig nyelvben él egy nemzet, s egy kisebbségi nemzet főképp a történelmében.

1967 nyarán egy hetet töltöttünk Marosvásárhelyt. Az akkori alkotmány és közigazgatási beosztás szerint a Magyar Autonóm Tartomány székvárosában. Azóta ez a közigazgatási beosztás megszűnt, s két magyar többségű megyét alakítottak, Olt¹⁰ [sic!] és Kovászna néven. Marosvásárhelyt még sok magyar van, de erős a román beözönlés. A hivatalokba mindinkább románok kerülnek, sok még magyarul sem tud, vagy pedig nem akar beszélni. Az üzletek portáléiról mind-

⁹ Nem Vörösmarty, hanem Garay János (1812–1853) *Az Árpádok* című verséből származik az idézet.

¹⁰ Természetesen Hargita megyéről van szó.

inkább eltűnik a magyar felirat, amely eddig a román szöveg mellett volt használatos. A Bolyai egyetem orvosi fakultásán csak román felírás van a homlokzaton, az előadási nyelv csak román. A régi református gimnáziumról is levették a magyar felírást, a Transylvánián a „Hotel” mellett törölve a magyar szálloda szó, s így tovább. A mozik hirdetése csak román, ha még magyarországi gyártmányú mozidarabot is forgatnak, annak a címe csak a románra lefordított. Egyébként még a „Magyar Autonóm” szavakat is törölték még a megszűnése előtt, csak a Maros Tartomány volt.

[74]

Eltékintve ezektől a keserű tapasztalatoktól, jól találtuk magunkat rokonunk, Gidófalvy Istvánéknál,¹¹ sok ismerőssel, sorstárssal találkoztunk, s felújult a régi barátság Haller Istvánékkal.¹²

Ami a mi kis családukat illeti, a körülményekhez képest megvagyunk. Nálunk, öregeknél van nagy változás. Dr. Bogdán Jenő¹³ régi barátunk felesége elhalt, s ő egyedül maradt. Egyetlen fia volt, fiatalon vesztette el, akárcsak mi Jenő fiunkat. Felajánlotta, hogy költözzünk hozzá. Mi ezt hálásan vettük, mert más-ként a Tordára való visszakerülésünk teljesen reménytelen volt. A kényszerlak-hely alóli felszabadításunkkor bulletinünket enyedire cserélték ki, s így mi lakást Tordán sem kiutalással, sem pedig szerződéses alapon nem kaphattunk. 1968. augusztusától fogva itt élünk, s földgáz mellett fagondjaink megszűntek, a télen nem fogunk szenvedni a hidegtől.

Furcsa a sors, 1944 szeptemberében, midőn Tordát már elhagytuk, Kolozsvárt újra találkoztunk Bogdánékkal, ők is útra készen állottak, azt propagálták, hogy menjünk velük együtt, a Hatvan melletti Lőrinci községben lakó nővérük-höz. Így jutottunk mi Bogdánék révén Lőrinciben fedél alá, s most az ő baráti gesztusa folytán juthattunk vissza Tordára. Így most egy városban vagyunk fiunkkal s az ő családjával, s ezzel feleségem régi vágya teljesült.

Fiam folytatja az ügyvédséget az ügyvédi kollektív keretében. A jelenben ez megélhetést biztosít, de soha nem tudhatja az ember, hogy mit hoz a holnap, mi-féle meglepetéssel szolgál. Menyünk, Margit, kötőgépet szerzett, ügyesen és szorgalmasan dolgozik, keres a házhoz, így a megélhetésük is könnyebbé vált,

¹¹ Gidófalvy István (1889–1984) mezőgazdasági szakíró, dr. Gidófalvy István és Pataky Etelka fia.

¹² Haller István (1896–1971) a nagyenyedi Hangya Szövetkezetek Szövetségének elnöke volt, 1949-ben családotól kényszerlakhelyre telepítették.

¹³ Dr. Bogdán Jenőné Gottschling Felicia 1968. július 10-én halt meg.

ami bizony terhes 2 felnőtt gyermek mellett. Szeretjük menyünket, kedves és jó asszony, csak sokat aggódunk érte, nem kielégítő az egészsége.

Fiúunokánk az érettségi után leszolgálta a katonaságot, jelenleg egy szövetkezetnél van állásban, ő is kereső, szeretné továbbképezni magát, de eddig még nem jutott be felsőbb fokú tanintézetbe.

Marika unokánk az utolsó gimnáziumi évét járja. Szorgalmas, komoly leány, jó tanuló, örömünk van benne. Bár sikerülne valamely életpálya elnyerése céljából magasabb képzettséget szereznie.

A napokban gyűltünk össze, a kis család 24-ik házasságik évfordulója volt. Pár szóval kértem őket, hogy vigyázzanak egészségükre, mert ez a legnagyobb tőke, s a legnagyobb kegy a Mindenhatótól. Kölcsönös megértéssel és engedékenységgel és egymás iránti megbecsüléssel tartsák fenn a családban a békét és harmóniát, figyelmeztettem unokáimat a szülők megbecsülésére, az irántuk való tiszteletre, engedelmességre, amely tulajdonságok sokszor hiányoznak a mai fiatalokból [75].

Említettem volt, hogy apám másodszor nősülve Tanka Irmát vette feleségül, s rövid idő múlva elvált tőle. Mostohaanyám és közöttem azután is megmaradt a jó viszony, az ő irántami szeretetét én is szeretettel viszonztam. Mostanában halt el 90 évet is meghaladó korban, a Szilágyságban élő unokahúga házánál, mert 1944 után ő és testvérei is elvesztették vagyonukat. A holttestet Kövenden földelték el. Az volt az utolsó kívánsága, hogy menyasszonyi fátyolát és apám fényképét helyezték koporsójába. Úgy látszik, mindig szeretettel gondolt apámra, bár viselkedésével ő azt nem érdemelte ki.

Most már Tordán lévén, meglátogathatom Kövenden a családi sírokat, Tordán pedig az anyám sírját, amelyben anyai nagyapám is nyugszik.

Amidőn Kövendet is el kellett hagynunk, 1955-ig a kényszerlakhely, s azután a még hosszabb ideig érvényben levő „osztályharc” akadályozott a kövendi sírok meglátogatásában és rendben tartásában. Most, hogy visszakerültünk Tordára, minden könnyebbé vált.

Meg tudom látogatni és rendbe tudom hozni feleségem édesapja, apai nagyapja és nagyanyja sírját. Fájdalmat okoz, hogy annyira megközelíthetetlen még feleségem jóságos édesanyja, anyai nagyapja és nagyanyja magyarsárosi sírja.

Ki kedveseinek emlékében él, az nem halt meg, csupán eltávozott, halott csak az, akit elfelejtettek.

Kövenden a családi sírkerten 5 sírhalom van. Legfrissebb a Jenő fiunké, azután előbb a jóságos nagybátyám Gál Jenő sírhantja, azután édesapámé, a baloldalon nagyapám, nagyanyámé, az ötödikben az 1878-as kolerajárvány idejében elhalt apai nagynéném, Gál Vilma, Csegezy Mihályné és szintén akkor elhalt le-

ány, Vilma nyugszik, valamint apámnak egy fiatalon elhalt testvére, kit szintén Mórnak hívtak.

Jólesik lelkemnek, hogy ezt az öt sírhantot is gondo-zhatom, várom a tavaszt, hogy virággal ültethessem be, s ha eljön az utolsó pillanatunk, itt szeretnék elhantolva feküdni feleségemmel együtt, egy sírban Jenő fiunkkal. S midőn utóda-im, s ha még lesznek, barátaim koporsómra szórják a szokásos földdarabkákat, ez a tompa dübörgés, ez a föld muzsikájának a hangja, amint beszél az emberhez, aki visszatér a föld kebelébe. A föld muzsikájáé ez a hang, azé a földé, amelyet úgy szerettem, amelyet utódaim részére őriztem, s amit a kezemből kifacsartak.

Jenő fiunkkal együtt s majdan velünk, immár 4 nemzedék fog a sírkertben nyugodni.

xxx

Gondolok azokra, akik elődeink voltak, előttünk éltek, bizonyára egy s más tekintetben másként gondolkodtak, mint mi. De amint visszatekintek elhalt 2 nemzedékbeli elődeimre, közöttünk nem volt oly [76] nagy különbség gondolkozásunkban, az egyes dolgok megítélésében, mint az utánam következő nemzedékem között. Aztán ne is beszéljek unokáim nemzedékéről! Azután minden nemzedék elviszi a sírba az ő életfelfogását, elgondolásait, hogy élni hagyja az eljövendőket.

Végzem is feljegyzéseimet, talán nem is fogom folytatni többé soha? Koromnál fogva így gondolkodom. Mindent az isteni gondviselés irányít. Ebben meg kell nyugodnunk.

Egyetlen fiam, menyem, ti édes gyermekeim, unokáim, értsétek meg egymást, becsüljétek meg egymást, a szerencse csillaga ne hagyjon el Titeket, s ne felejtsetek el a Titeket annyira szerető Anyátok, Apátokat, Nagyananyátokat és Nagyapátokat.

1968. december hava 1.

[77]

Ma, 1973. júniu 8-án, tehát több, mint 4 év után folytatom feljegyzéseimet. Nem bántam meg, hogy leírtam életem eseményeit. Olyan jó néha visszasétálni a múltba. Ellenben elvész minden, elsüllyed, s az ember nem is emlékszik már a valamikor nagyon is fontosnak hitt eseményekre, avagy akkor még oly kedvesnek, felejtethetetlennek hitt történésekre. 1968. december 1-jén előbbi írásomban már el is búcsúztam enyéimtől, mert hát közeledtem a 80-ik életévemhez. De az isteni Gondviselés továbbra is életben hagyott, s most már 84-ik évemen is túl vagyok. Igaz, hogy 1972 karácsonya előtt megkaptam a járványosan fellépő inf-

luenzát, de nem szokván a betegségekhez, nem vettem számba lázas állapotomat, mert nekem nincsen szükségem lázmérőre, orvosra, patikára. Aztán a láz egy hét után levert a lábamról, s egy reggel 39,5 °C láza ébredtünk. Szerencsére éppen jött a fiam, ki betegeskedésem miatt aggódva naponta többször is felkerekedett, s látván a helyzetemet, azonnal orvosért ment. Meg is kapta a kórház, a belgyógyászat főnökét, dr. Ekárth barátunkat, ki megvizsgálván megállapította, hogy tüdőgyulladásom van, állapotom – tekintettel magas koromra – veszélyes, itthon megfelelő kezelésben nem részesíthet, be kell mennem a kórházba. Még felöltözni sem volt elég időm, s itt volt már a fiam a vöröskeresztes kocsival, pár pillanat, s már a kórházi ágyon feküdtem. Aztán alaposan elbántak velem, a nagyszerű orvosi kezelés következtében másnap már alig volt lázam, túl voltam a veszélyen, s 12 nap után hazajöhettem. Azóta folyton erősödöm, már rég nem érzem a betegség nyomait, s hála a jó Istennek, jól érzem magam. Szegény kicsi feleségem is megkapta ugyanakkor az influenzát, szerencsére enyhébb formában, megtámadta fejét, fülét, hörgőit, s fülével még most sincsen teljesen kibékülve.

Mindennapi imámban kérem a jó Istent, hogy hátralevő életünk tartamára adjon nekünk egészséget, tartson együtt meg minket, s ha el kell távoznunk az élők sorából, az rövid időközben történjen. Egy hosszú házasság után az élettársat elveszteni egyike a legnagyobb és elviselhetetlen fájdalomnak. Korunkhoz képest egészségi állapotunkat kielégítőnek találom. Hálátlan lennék a Gondviseléssel szemben, ha másként beszélnék. Igaz, hogy hallásom romlott, s a halk beszédet nehezen értem, de úgy érzem, hogy ez még a legkisebb szervi hiba, ami az embert érheti, s ebben meg kell nyugodnom. Nagyobb baj az, hogy mintegy másfél év óta sérvem jelentkezett, de sérvkötőt használva ezzel is megvagyok eddig, aztán hogy operációra kerülök-e, az a jövő titka.

A Gondviseléssel szemben hálátelt, boldog érzés töltötte be a lelkünket, amidőn 1972. október 12-én szűk családi körben házasságunk 60-ik évfordulójáról emlékezhettünk meg. A családi ebéden csak dr. Kovács Lajos, a romániai unitárius egyház püspöke és felesége, dr. Ferencz József öcsénk, a magyarországi unitáriusok püspöke és Fazakas Ferenc helyi lelkészünk és felesége voltak jelen. Tőlük és másoktól is annyi jókívánatot kaptunk, azt kellett mondjam, hogy ez már reménysugár, hátha megérjük a vaslakodalmunkat is.

Micsoda, előre elképzelhetetlen óriási különbség és változás: 1912. október 12. és 1972. okt. 12. dátumokat tekintve. Akkor a boldog jövő reményei, a békés jólét, a megalapozott vagyoni helyzetünk, fiatalság, tetterő, a beindulandó életpálya reménységei. Dacára a reánk zúduló két világháborúnak, nem vagyok hálátatlan a sorsnak, sok jóban és családi boldogságban – igaz, hogy bánatban is

– volt részünk. Munkánk és fáradalmaink eredményei, [78] anyagi javaink stabilitása, embertársaink megbecsülése, társadalmi pozíciónk felfelé ívelése. Míg aztán 1972. október 12.-? Magyar hazánk már régen elveszett, szervezetlen kisebbségben élünk, anyagi javaink totális elvesztése folytán szegénységben élünk. Egyedüli anyagi bázisunk a havonta visszatérő nyugdíj, amely lakásunkat és élelmezésünket szerényen biztosítja. Régi társadalmunk felbomlott és szétszóródott a nagy világ minden tájára, a velünk egykorúak már majdnem mind halottak. Torda lakossága is kicserélődött és megháromszorozódott, már ujjainkon meg tudjuk számolni régi barátainkat.

Egyedüli boldogságunk, ha fiunkkal és családjával együtt lehetünk. Sajnos családi életük nem olyan, mint ahogyan azt mi szeretnők, s ezért sokat aggódunk és búsulunk. Egyetlen fiunk is jobban ügyelhetne az egészségére, a mi jó és kedves Margitunk is gyakran betegeskedik, nagyon kell ügyeljen a táplálkozására. Fiúunokánk egy kétéves technikumban most végzi szép eredménnyel első évét. Örömmel látjuk, hogy kedvvel folytatja tanulmányait, s ha ezt így elvégzi, megfelelő állása és elhelyezkedése biztosítva lesz. Állását persze el kellett hagyja 3 évi munka után, s így hiányzik neki a keresete.

Marika unokánk harmadéves jogász. Szorgalmas és jó felfogású vizsgáit jó eredménnyel, pontosan teszi le, s remélhetőleg jól fog az életben elhelyezkedni. Egyébként a gázüzemnél is rendes tisztviselő, s így megfelelő költőpénze is van.

Lássuk, miféle változás történt a mi helyzetünkben 4 év alatt? Amint feljegyeztem, 1968 nyarán költöztünk vissza Tordára, amidőn Bogdán Jenő özvegyen maradt. De úgy látszik, hogy nem sokáig bírta az özvegyiséget, mert 79 éves korában újra házasságot kötött. Addig is szegény feleségemnek nehéz helyzete volt a konyha közös használatával, lakótársunk, egy kiállhatatlan természetű gyógyszerész nő viselkedése miatt. Annyira összeférhetetlen és rosszindulatú volt, hogy nem is volt tekinthető normális emberi lénynek. Most meg aztán egy újabb aszszony! Mindent elkövettünk, hogy új otthont szerezzünk magunknak. Ez aztán végre sikerült is 1972 áprilisában. Van egy szép, emeleti, utcára néző szobánk balkonnal, nekünk elég tágas konyhánk, teljesen külön vagyunk, senkivel sem közösködünk, s így nagyon meg vagyunk elégedve. Legalábbis én igazán nagyon megelégedett és hálás vagyok, feleségem sajnos még sohasem felejtette el a régi elhelyezkedését és kényelmét.

1972. november 1-től százalékos nyugdíjfelemelést biztosított egy törvényrendelet. Az én kategóriámba eső régi ügyvédek is érintette a törvény. A mi nyugdíjpénztárunk nem respektálta a törvényt, nem folyósította az emelést. Hogy mégse kelljen fizetnie visszamenőleg, 1972 novemberétől egy új törvény-

rendelet jelent meg, kizárólag az ügyvédek nyugdíjemelésére, csak 1973. április 1-től biztosítva a nekem is járó 25%-os emelést. Így aztán havi nyugdíjam 1079 lej lesz, ez valamennyire segít rajtunk.

Mit is mondjak a nagy világ jelen helyzetéről?

Nixon, kit újabb 2 évre választottak meg az Egyesült Államok elnökévé, hirdeti, hogy megvalósítja a világbékét. Hiszem, hogy a jóakarat megvan benne, de ez még nem biztosítja a sikert. Mindenesetre nagy eredmény, hogy sikerült neki a régi, húzódó, véres és költséges vietnámi háborúnak véget vetni. Hogy lesz aztán Indokínában igazi béke, s ha lesz, meddig, ez ismét a jövő zenéje. Most egyelőre ismét felépíteni akarják azt, amit leromboltak. Nagyon káros az egész világ helyzetére, de elsősorban Amerika érezheti annak hátrányát, hogy ellenfelei Nixont újabban kikezdték a legutóbbi választási hadjáratban hívei által elkövetett állítólagos [79] szabálytalanságokért. Választások alkalmával a múltban is történtek és történnek most is szabálytalanságok, s ezeket nemigen szokták az emberek nagyon a szívükre venni. Könnyű az egypártrendszeres országoknak, ott semmi ok nincsen választási trükkökre. Remélem, hogy Nixon az ő energiájával és képességeivel győztesen fog kikerülni ebből a hajszából. Nem tudom impreszsiómat tényekkel alátámasztani, oly távol is vagyok az Amerikában történetektől, csak részben kibővíti a távolságot a rádió és a televízió, de a magam impressziója az, hogy a felső tízezer intézi a támadásokat a saját erejéből és tehetsége folytán egészen az elnöki szélig felvergődött egyszerű ügyvéd ellen. A nagytőke nem érzi őt a maguk köréből kikerültnek, s féltik egyéni érdekeiket.

Nyugat-Európában is kovácsolják a gazdasági egységet. Ha sikerül, ez nagy erősség lesz, s a gazdasági hatalom magával hozza a politikait is. Erről is ábrándoznak, igaz, hogy csak 1980-ra. Aki megéri, majd megmondja, hogy sikerült-e.

Nyugat és kelet harcolnak a békés együttélésért, örökös konferenciák, kölcsönös és arányos csapatcsökkentés, soha véget nem érő viták. Egymással szemben kevés a bizalom.

Hogyan és mikor tudják megszüntetni a rég húzódó arab-izraeli félháborús állapotot? Azt hiszem, ezt sem tudja jelenleg senki. A nagyhatalmak nem kívánnak értük háborúba keveredni. Izrael bizonyos területi követelésektől nem áll el, biztos és védhető határokat kíván. Szerencséje, hogy mint eddig, most sincsen egység az arab világban, máskülönben a 100 milliós arab tömeg eltörölné a térképről a 3 milliós kicsiny Izraelt, amely állítólag elsőrendűen fel van szerelve úgy támadó, mint a védekező háborúra.

A kapitalista államok szerencséje Kína és a Szovjetunió szembenállása, egyébként talán ők uralnák az egész világot.

Egyébként is elég felfordult a világ. Hallatlan terrorcselekmények vannak napirenden. A müncheni olimpiai játékok alkalmával a zsidó csapat lemeszárlása, diplomáciai egyének, vállalati vezetők elrablása, sőt ha a zsarolás eredménytelen, megölése, repülőgépek elrablása, túsók meggyilkolása. A véget nem érő sztrájkok. A pénz stabilitásának hiánya. A kormányok minden eszközzel küzdenek a devalváció ellen, vagy legalább annak mérséklése érdekében. Árak, fizetések, munkabérek befagyasztásával kísérleteznek, utóbbiak miatt szembe kerülve a fizetéses alkalmazottak érdekeivel.

Ezek az utolsó feljegyzéseim? Avagy még folytatni fogom? Ez csupán a mindenható, mindentudó, mindent elrendező jó Isten kegyelmétől függ.

[80]

1973 júniusában már másodszor búcsúztam el az enyéimtől. Kétségesnek találtam azt, hogy a jó Isten meddig tart még az élők sorában. Íme ma 1977. április 17-ike, s a jó Isten kegyelméből még mindig – s nem tudok elégszer hálát rebegni – feleségemmel együtt mindketten életben vagyunk, pedig én januárban már betöltöttem a 88-ik évemet, és Titám márciusban a 85-iket.

Gondolkodóba ejt ez a magas életkor, meddig terjedhet még? Tulajdonképpen csak 1977. október 12. után szándékoztam folytatni és befejezni feljegyzéseimet, ha már megértük a 65 éves házassági együttélésünket, a vaslakodalmat. De minduntalan eszembe jut, hogy micsoda túlméretezett vágyak ezek – mindegyre az az előérzetem, hogy ezt a dátumot nem fogjuk együttesen megérni. Ezért határoztam el, hogy folytatom feljegyzéseimet, be is fejezem, és beköttem két példányban.

Hisz az én életkoromban levő már alig van valaki életben. Egyházamban már öt püspököt szolgáltam ki, és temettem el: Ferencz József, Boros György, Varga Béla, Józan Miklós, Kiss Elek. Társadalmi és politikai munkatársaim valamennyien itthagytak: Sándor József, Gyárfás Elemér, Bethlen György, Jakabffy Elemér, Jósika János, Szentkereszthy Béla, Willer József, Laár Ferenc, Páll Gábor, Szász Pál, Haller István, Bethlen Bálint, Nagy Ferenc, Müller Jenő, Szabó Béni, egyedüli életben levő még Márton Áron róm. kat. püspök, mint legfiatalabb közöttünk, de ő is már 81. évében, nem mindig jó egészségben. Kiváló ember, s a ma élő magyarok között a legelső. Régi barátságunkat most is fenntartjuk. A halál elkerülhetetlen, de nem is olyan félelmetes és tragikus, amint azt legtöbben hiszik. Tragikus csak akkor volna, ha nem kellene mindenkinek meghalnia, csupán egyes embereknek, akiket üldöz a balsors. De hogy mindenkit lekasabol a halál, ebben van valami tiszteletre méltó következetesség.

Édes feleségem, ha túlélsz engem, ezekre gondolj, és nyugodj meg mindekben, ami bekövetkezett, s amin nem lehet változtatni. Ne gondolj a múlt bol-

dogságára, mert legnagyobb fájdalom az: nyomorúságban az elmúlt boldogságra gondolni.

Áttérek családi ügyeinkre.

Saját magunkról annyit írhatok, hogy korunkhoz képest egészségi állapotunk kielégítő. Mindegyre előjön valamelyes meghűlés, influenzás megbetegedés, de eddigelé lassan-lassan le tudtuk küzdeni a bajt. A hallásom romlott, s így nem lehetek kellemes társalgó, de ez még nem az elviselhetetlen bajok közé tartozik. Egyedüli létbázisunk az 1086 lej nyugdíj, tekintettel arra, hogy minden vagyónkat, foglalkozásomat hatósági intézkedések folytán elvesztettük, és semmi olyan foglalatossághoz nem tudok jutni, amivel nyugdíjamat pótolni tudnám. Így is megvagyunk, táplálkozásunk, lakásunk biztosítva van, s ezért is hálás vagyok a sorsnak.

[...] ¹⁴

A nagyvilágban semmi öröndetes esemény vagy fejlődési irányzatot nem találok, ami a világbékéhez, csendhez és nyugalomhoz vezetne. Most már ismét dühöng az ideológiai vita kelet és nyugat között. Erre alkalmat adott az ún. helsinki egyezmény be- vagy be nem tartása. A nyugat és a kelet is az egyezmény egészében való betartását óhajtja, de egyes részletét a kelet belügyeibe való beavatkozásnak tekinti. A nemzetközi életben is régi szokás, hogy a törvényt, egyezséget és megállapodásokat mindenik úgy magyarázza és értelmezi, ahogyan érdeke kívánja.

Az természetes, hogy minden állam lakosságát úgy kormányozza, és oly bánásmódban részesíti, amint azt a hatalmon levő irányzat érdekében állónak tekint. De jelen esetben aláírt nemzetközi egyezményről van szó, amelynek betartására az államok kötelezték magukat, s ez a megállapodás még akkor is kötelező, ha esetleg belügyeiket is érinti.

De nemcsak a nagyhatalmak között folyik a féltékeny verseny. Fel van bolydulva az egész világ. Legtöbb országban örökös nyugtalanság, államfőket gyilkolnak meg, uralmon levő irányzatokat döntenek meg egyik napról a másikra felkelések útján. Jelenleg Afrikában van a legnagyobb felfordulás a gyarmatokból alakult számtalan államban, nincsen stabilitás. Most itt van a tere a kelet és nyugat közötti érdekösszeütközésnek.

Talán a fiatalság fél a kilátástalan jövőtől, s minden új eszme magával ragadja őket. Szomorú, de régi tanulság, hogy a fiatalságnak kevés a mérlegelőképessége, s ezért mindig prédájává lesz a legszélsőségesebb mozgalmaknak. S kik maradnak holtan a tüntetéseken, főként a fiatalok, egyetemi hallgatók. Kik az elvete-

¹⁴ A bizalmas, családi jellegű feljegyzések közlésétől eltekintettünk.

múlt terroristák, anarchisták, főként a fiatalok. Mostanában hallottam a rádióban, hogy a nyugatnémet főügyész gyilkosaiként három 21 éves ifjút köröznék. Aztán a nemek közötti egyenlőség, ők is irányítják a politikát, miniszterelnökök és államfők a nők, s Pakisztánban 5000 nő tüntet a miniszterelnök lemondásáért.

A közerkölcsiség is mély pontra süllyedt az egész világon. A legtöbb ember a maga útját járja, saját érdekei hajszolja. Az egyik a pénz után fut, ha másként nem lehet szerezni, az államok által fenntartott, csak erkölcstelennek mondható, emberrontó lottóhoz folyamodik, vagy közpénzekhez nyúl habozás nélkül, csal, lop, a másik egy presszóra vagy étteremre gondol, hogy itallal kielégítse magát, a harmadik részvét nélkül feláldozza mások életét, terrorcselekményeket tervez és hajt végre, bombát hajít, embert és repülőgépeket rabol és így tovább.

Romániát 1977. március 4-én erős földrengés sújtotta, amely legnagyobb kárt Bukarestben okozott. 1700 körüli halott, rengeteg blokk és ház összeomlása, vagy alaposan megrongálódása. Ugyancsak jelentős pusztítást végzett Moldovában [sic!] és a Székelyföldön, ahol 2 unitárius templom és torony is összeomlott¹⁵ és több lényegesen megrongálódott.

Számokban le sem lehet írni azt a nagy összeget, amelyet az egész világ államai fegyverkezésre költenek, a mind újabb és újabb tömegpusztító és messzehordó fegyverek feltalálására és előállítására. A hadi kiadások súlyosan terhelik az államok költségvetését, kevesebbet juttathatnak szociális célokra, az állampolgárok életszínvonalának emelésére. S mindhiába, a verseny, a féltékenység, a bizalmatlanság, a másokon való uralkodni vágyás megakadályozza a fegyverkezés csökkentését célzó egyezmények létrejöttét. Éppen a napokban hiúsult meg egy ilyen irányú kísérlet.

Általános leszerelés: a mai világban csak egy utópia, levegőben pukkanó légbuborék. Az atombomba az emberiség réme, s az a szerencse, hogy az atombomba tulajdonosai is tisztában vannak azzal, hogy alkalmazása világpusztulást jelentene.

Édes gyermekeim, ilyen világban élünk a jelenkorban, az én életemben már semmi változásra nem számíthatok, hogy mi lesz, és milyen nemzetközi helyzet alakul ki a ti életekben, az a jövő titka, bízzuk ezt az isteni gondviselésre, s nyugodjunk meg a változhatatlanban.

[83]

¹⁵ Nem omlott össze, csak súlyosan megrongálódott.

1977. november 17.

Most aztán igazán utoljára egészítem ki feljegyzéseimet. Két példányban van legépelve, be is van köttetve, s a mostani pótlékot már beragasztanom kell. Egyik példány a Miklós fiamé, a másik Mikoci unokámé, ő lévén az utolsó a családukban, aki családi nevünket fenntartja, ha fia születik.

Nem nagyon reménykedtem, hogy szeretett feleségemmel együtt megérjük a 65 éves házassági évfordulónkat. A jó Isten különös kegyelméből ez is megtörtént 1977. október 12-én. Az október 16-án tartott unitárius istentisztelet alkalmával lelkészünk, Fazakas Ferenc szépen emlékezett meg e családi eseményünkről, már a beszéde textusát is ez alkalomhoz illően választotta, s beszéde utáni imájában kitért személyünkre és életünkre. Istentisztelet után sokan feljöttek lakásunkba, s mi különféle szendvicsekkel, italokkal, torta és süteményekkel kínáltuk meg a szerencsét, további életet és egészséget kívánókat.

Tehát ezt a napot is megértük, és ami saját magunkat illeti – magas korunkat tekintve – már nem sokat várhatunk, csak a kimúlás lenne csendes és olyan, hogy a gyermekeinknek ne okozzunk sok fáradságot, ne keljen minket sokáig ápolniok.

Mintha a sorsnak egy figyelmeztetése lenne, néhány hete nem érzem jól magam, nehezemre esik a járás, sokat szenvedek a lágyéksérvemmel, gyakori hasfájdalmam van, úgy gondoltam, hogy a fájás a gyomortól van, de az orvos azt mondja, hogy a has és a belek fájása a sérvemtőli átsugárzás. Nem szeretném magamat kitenni az operációnak, újabb, nagyobb felületet befedő sérvkötőt csináltattam magamnak, de a fájdalom így is csak előjön. No, meglátjuk, mivé fejlődik, és mit hoz a jövő. Ha itt kellene hagynom feleségemet, ez fájna a legjobban, mert hozzá van szokva az én állandó gondoskodásomhoz, egész életünkben szerettem volna minden fáradságtól megkímélni, gondoktól óvni, hisz ő is már nagyon öreg, közeledik a 86-ik évéhez.

[...]

Soha el sem gondolt, felfordult világ van, s ez általános az egész földkerekségén. A bűnözés mindenütt felburjánzott, s állandóan még növekszik, nem mutatkozik eszköz és hatalom a meggátolására. Speciel nálunk, egy meggondolatlan intézkedés folytán a fiatal foglyokat – sok ezerről van szó – szabadon engedték abban a reményben, hogy őket munkába állítva a társadalom hasznos tagjaivá tegyék. Az látható volt, hogy ez csak egy csekély százalékban fog sikerülni, ha egyáltalán sikerül. Azóta itt megszorodott a betörés, rablás, lopás, útonállás, üzletek kifosztása, nappal is az emberek megtámadása, gyűrűktől, fülbevalóktól, felsőruhától való megfosztása s akár meggyilkolása. Mindenki zárkózik, s lehetőleg este lakását el nem hagyja. Nemzetközi viszonylatban repülőgépek, embe-

rek rablása, túszként fogva tartása, már csak ritkábban politikai indokból, mindinkább csupán zsarolás, pénzszerzés céljából. Hallom a rádióban, hogy Olaszországban ez évben már 70 embert raboltak el. S ha nem teljesítik a rablók kívánságait, nem fizetik meg a kért összeget, nemcsak ígéretik, de meg is gyilkolják az embereket. Úgy látszik, hogy csak egy, a bibliai vízözönhöz hasonló természetű elemi csapás vagy pedig mind az öt világrészre hulló atombomba hozhat egy változást.

Nálunk – szocialista államban – építjük a kommunizmushoz vezető utat. El sem tudom képzelni, hogy az milyen lesz, mert Jézus Krisztus-i elveken alapuló bizonyára nem. Engem – koromnál fogva – már nemigen érdekel, de a későbbi generációk boldogságát nem irigylem.

És most már igazán búcsúzó Tőletek, szeretett gyermekeim, unokáim, a jó Isten adjon Nektek az életben minden elképzelhető jót, gondos, szorgalmas emberek legyetek, elfoglaltságokat, munkáitokat szeressétek, hisz most már csupán a munka az egyedüli megélhetési lehetőség.

Ha szeretett feleségem túlélne engem, vegyétek őt körül igazi, meleg szeretettel, ne hagyjátok el, ne hagyjátok idegen gondozásra. Ti mindnyájan fiatalok vagytok, nem tudjátok még, hogy mi az öregség, mi már csak gyámolításra szorulunk.

Édes jó Titám gondozása az egyedüli és utolsó kérésem Hozzátok, mert én még nem ismertem senkit életemben, ki jobban szerette volna gyermekeit, unokáit, dédunokáját. Ő mindent megérdemel Tőletek.

Az én jó Istenem legyen Veletek, szeretteim.

Szerető apátok, nagyapátok, dédapátok:
Gál Miklós

KÖNYVSZEMLE

SZEGEDI Edit, *O istorie a antitrinitarismului din Transilvania* (Cluj-Napoca: Editura Egyetemi Műhely – Societatea Bolyai, 2020), 227 p.

A kolozsvári Egyetemi Műhely Kiadó 2020-ban a monográfiák sorozatban igen jelentős román nyelvű kötetet jelentetett meg. A mű címe: *O istorie a antitrinitarismului din Transilvania* (Az erdélyi antitrinitarizmus egy története), a szerző Szegedi Edit, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Európai Tudományok karának docense. E folyóirat olvasói talán emlékeznek nevére, lapunk hasábjain két jelentős tanulmánya is megjelent, 2007-ben *A reformáció Kolozsváron*, 2015-ben pedig *Valentinus Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása* címen osztotta meg kutatási területe eredményeit a magyar olvasókkal. A háromnyelvű szerző 1985–1989 között a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Történelem és Filozófia Karán diplomázott, leggyakrabban németül és románul publikál, ezért különösen fontosak magyar nyelven közzétett írásai, ám most mégis egy román nyelven megjelent monográfiáját ismertetjük. A megjelentetést az MTA BTK Lendület Hosszú Reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport támogatta. Román nyelvterületen ez az első tudományos igényű megszerkesztett monográfia az erdélyi unitarizmus kiala-

kulásáról. A négy fejezetből álló kötet központi gondolatát – némi túlzással azt mondhatnánk, gerincét – a tordai országgyűlés 1568-ban hozott vallásügyi határozata alkotja. A magyar unitárius egyháztörténet-írás jellegénél fogva apologetikus és hagiografikus elemekkel terhelt, éppen ezért elég sokszor nem tud elszakadni a sztereotípiáktól és elég eklektikus olvasatát nyújtja a felekezet kialakulásának. Szegedi Edit egyik legfőbb érdeme az, hogy nagy-nagy szimpátiával, ám minden felekezeti és világnézeti elfogultságtól mentesen kezdett a téma tárgyalásához és kifejtéséhez, úgy azonban, hogy ezt megelőzően végigolvasta az utóbbi húsz évben ebben a tárgykörben megjelent legfontosabb könyveket és tanulmányokat. Az erdélyi unitarizmus (antitrinitarizmus) kialakulását és az 1568-as tordai országgyűlést a korábban hozott vallásügyi határozatok kontextusában tárgyalja, így sikeresen kerül ki annak csapdáját, hogy az 1568-as tordai végzés jelentőségét alábecsülje vagy éppen eltúlozza.

A bevezetőben a szerző őszintén megvallja, hogy 1992-ben, amikor az erdélyi reformációval, majd az ún. konfesszionalizmussal kezdett foglal-

kozni, lelkében a csalódás és csodálkozás érzései váltogatták egymást, amikor az országgyűlések vallásügyi végzéseit elolvasta. Teljes vallásszabadság vagy a vallások korlátozása? Hogyan lehet értelmezni az 1595-re kialakuló bevett vallások rendszerét? A recepta religiók és az 1568-as országgyűlés dilemmáját Balázs Mihály tanulmányai alapján sikerült tisztázni, ám ez azt is jelentette, hogy a politikai kérdések megértéséhez alaposan meg kellett ismerni az erdélyi protestáns felekezetek dogmatikáját, köztük az unitáriusokét is.

Az első fejezet – *Kezdetben volt Brassó (La început a fost Braşovul)* – a koronás város reformációját tárgyalja és a legújabb kutatások eredményeire alapozva, Csepregi Zoltánnal egyetértve állapítja meg, hogy a *Reformatio ecclesiae Coronensis* a katolikus reformtörekvések perspektívájából értelmezendő. A katolikus patrónusok jóindulatát élvező Dávid Ferenc brassói tanulmányaival veszi kezdetét a tulajdonképpeni narráció.

A második, közel százoldalny fejezetben – *Homo viator* – a szerző Dávid Ferenc reformatori életpályáját ismerteti. A kolozsvári szász–magyar együttélés kérdését is ennek kontextusában értelmezi, és hívja fel az olvasók figyelmét arra, milyen könnyen vezetnek tévútra a kolozsvári reformáció ideológiailag megterhelt és a 16. századra visszavetített toposzai. Ebben terjedelmes fejezetben kerül sor az

antitrinitárius teológia olyan részletekbe menő vizsgálatára, ami alighanem elkerüli vagy egyenesen meghaladja a teológiában járatlan román nyelvű olvasók figyelmét. Szegedi Edit nem hoz új, releváns kutatási eredményt, legfőbb érdeme szintetizáló képessége és az, ahogyan az irodalom, művelődés, történettudomány és teológia eredményeit egyetlen narratívában mondja el. Román nyelven ilyen alaposan senki nem foglalta össze felekezetünk eredettörténetet. A fiatalon elhunyt Vigh Béla 2007-ben a nagy múltú szebeni *Transilvania* című folyóiratban közzétette kutatásai eredményeit, de ezek némelykor leegyszerűsítő megállapításai szükségessé tették azt, hogy valaki jó románsággal, pontosan és tudományos igénnyel foglalja össze az elmúlt huszonöt esztendő e tárgyban megjelent magyar és német nyelvű tanulmányait. A szász és a magyar náció kolozsvári együttélésének buktatóit, a templomhasználat kapcsán kicsúcsosodó konfliktusokat és Dávid Ferencnek e játszmákban vállalt szerepét a magyar unitárius olvasók itt olvashatják először árnyalt és mindkét oldal álláspontját elfogulatlanul bemutató formában.

A harmadik, *Az exegeta kígyó: a vallás és a tradíció extrém kritikája (Şarpele exeget: critica extremă a tradiţiei teologice şi a religiei)* című fejezetben egy korábban megjelent tanulmányát hasznosítja a szerző. A Dávid Ferenc halálát követő dogmatikai és

egyházpolitikai kérdések tárgyalásakor a kialakulóban levő felekezet helyét is megpróbálja behatárolni az európai reformáció történetében. Ez a fejezet veszi számba a 16. század végéig tevékenykedő legjelentősebb és legradikálisabb antitrinitárius gondolkodókat, köztük kétségtávol legjelentősebbet, a filozófiai tudásával illetve az antik kultúrában való jártasságával kitűnő Enyedi Györgyöt és életművét. De itt ismerteti a Dávid Ferencsel valamilyen módon kapcsolatba hozható útkeresőket, pl. az antitrinitarizmustól a filozófiai ateizmusig eljutó exjezsuita Christian Francken nem mindennapi életpályáját.

A negyedik fejezetben ismét a vallásügyi végzések és ezek értelmezése kerül górcső alá. Szegedi Edit tudóshoz illő pontossággal taglalja az erdélyi országgyűlés vallásügyi végzéseit az 1550-es évekkel kezdve, el egészen 1600-ig. Fejezetcíme: *Nem létező vallás, név nélküli vallás, bevett vallás: az antitrinitarizmus paradoxona (Religia absentă, religia fără nume, religia receptă: paradoxul antitrinitarian)* egyenesen provokatív – ez a könyv több szövegegységéről is elmondható – a szerző bevallott célja az volt, hogy olvasóit gondolkodásra, mérlegelésre és önálló véleményalkotásra sarkallja. Ebben a fejezetben is Balázs Mihály, Horn Ildikó tanulmányaira támaszkodik, de kiválóan ismeri és merít azok írásaiból is, akik az erdélyi tolerancia és felekezeti együttélés kérdéskörében

megszólaltak, köztük talán a legjelentősebb a *Magvető*-ben is sokat publikált tudós, Binder Pál munkássága.

Az utolsó, számozatlan fejezetben, az *Epilógus*-ban a kolozsvári református közösség megerősödéséről és az erdélyi szombatosokról olvashatunk. A kötetet bibliográfia és névmutató zárja.

A hiánypótló jelző egyáltalán nem túlzás, Szegedi Edit könyve megkerülhetetlen az Erdély szellem- és művelődéstörténetével foglalkozó román anyanyelvű olvasóknak. Ha elszórtan lehetett is valamit felekezetünkről románul olvasni, itt elsősorban Maria Crăciun, Carmen Florea és Rűsz-Fogarasi Enikő román vagy angol nyelven megjelent tanulmányaira gondolok, ez az első teljességre és szintézisre törekvő, tudományos igénnyel összeállított román nyelvű könyv felekezetünk első évtizedeiről. Természetesen szakít a magyar unitárius egyháztörténet-írásban igen kedvelt hagiografikus szemlélettel és a források alapján kezeli és rendezi narratíváját. (A román cím sokatmondó, nem az erdélyi antitrinitáriusok történetét, hanem egy történetet – *O istorie...* – mesél el a szerző.) A roppant gazdag és tetszetős bibliográfia felsorolja a legismertebb és legnevesebb kutatókat. Hadd említsünk meg néhányat a bibliográfiában is felsorolt erdélyi szerzők közül: Gustav és Konrad Gündisch, Binder Pál, Juhász István, Kiss András, Pál Ferenc, Jakó Klára, Lupescu Mária stb. A legtöbbet idézett szerző Balázs

Mihály, azonban a bibliográfiában ott találjuk azoknak a nevét, akik a Klaniczay Tibor irodalomprofesszor által megalapított Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport oszlopos tagjai voltak, vagy a szegedi tudományegyetemen Keserű Bálint professzor köre szerveződtek.

Néhány elütést és pontatlanságot fel lehet fedezni a szövegben, de ezek nem jelentősek, és nem zavarják a megértésben. Szegedi Edit kötete első sorban szakembereknek készült, azonban mindazoknak ajánlom, akik románul (is) olvasnak, meggyőződésem, hogy felekezetünk és múltunk jobb megismerését szolgálja. A könyv fül-szövegének fordításával ajánljuk minden, az unitarizmus múltja iránt érdeklődő olvasónak:

„Az antitrinitarizmus volt Erdély legnagyobb hozzájárulása a kora újkori

Európa vallástörténetéhez. Bár nem erdélyi találmány, az antitrinitarizmus összetett és látványos fejlődésen ment keresztül Erdélyben, és a 16. században rövid időre a politikai elit vallási opciójává vált. Jelen könyv az antitrinitáriusok történetét az Erdélyi Fejedelemség születésének és megszilárdulásának kontextusában kívánja bemutatni, a reformáció beteljesítésére tett kísérlettől el egészen annak meghaladásáig, végül magának a kereszténységnek és a tételes vallásoknak a megkérdőjelezéséig. Az erdélyi antitrinitarizmus a premodern Kolozsvár sajátos városi kultúrájához is kapcsolódott, amely az új felekezet születésének, megszilárdulásának és radikalizálódásának helyszíne volt, és amely az 1570-es évektől kezdve a nyugati diszsidensek fő menedékhelyévé vált.”

Kovács Sándor

A Szent Korona, a Magyar Birodalom és a házi istenek

RÉVAY Péter, *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriæ septem – A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század*, szerk., bev., jegyz. TÓTH Gergely, szöveggond., ford. BENEI Bernadett, JARMALOV Rezső, SÁNTA Sára, TÓTH Gergely (Budapest: ELKH-BTK Történettudományi Intézet, 2021), 1344 p.

Révay Péter koronaőr (1568–1622) két művet írt a magyar koronáról, egy rövid *Commentariust*, amelyet saját költségen meg is jelentetett 1613-ban, valamint ennek nyolcszorosra bővített, lényegében újraírt változatát, amelyben korábbi munkájának tárgyánál

maradva, de attól kissé el is emelve a fókusz, immáron az egész ország (pontosabban: birodalom – a magyarázatot lásd alább) addigi hét évszázadának hangsúlyozottan nem egyforma mélységű feldolgozására vállalkozott. A *Monarchia* Révay hattýúdalának és

politikai végrendeletének tekinthető; az idős koronaőr élete végén, túlnyomórészt a korona melletti kényszerű fogságában, vagyis 1619–21-ben írta azután, hogy Bethlen Gábor elfoglalta Pozsonyt, foglyul ejtve a várban a koronát és a korona mellett esküjéhez híven makacsul kitartó szerzőnket. Bethlen a hadihelyzet alakulása miatt egy év után kivonult Pozsonyból és a nyugati országrészből. A koronázási jelvényeket – és velük együtt a koronaőrt – magával vitte, előbb a zólyomi, majd az ecsedi várat jelölve ki nekik tartózkodási helyül. A nikolsburgi béke értelmében a korona 1622-ben visszakérült a dinasztiahoz: Révay még azelőtt, hogy a pozsonyi várba visszakísérhette volna a lezárt ládában őrzött ereklyét, Trencsényben meghalt.

A kéziratban maradt munkát a koronaőr unokája, az 1670-ben Bécsben lefejezett Nádasdy (III.) Ferenc országbíró adatta ki 1659-ben Frankfurtban, feltehetően hasonló motivációktól indítatva, mint tette azt az öt évvel később Nürnbergben megjelent ún. Nádasdy-Mausolem esetében. Ahogyan a hatvannyolc híres magyar vezér, király és mágnás arcképét a nyugati közvélemény számára első ízben közlő metszetgyűjtemény ajánlásában fogalmaz: az volt a célja, hogy a barbár (vagyis a török) zsarnok őrzöngő dühe által elpusztított ország izzó romjai alól mintegy kimenekítse és az utókorra hagyja azok arcképét, akik dicsőséget szereztek a honnak, nem másként,

mint Aeneas tette a dii penatesszel, azaz a házi istenekkel, amelyeket az elpusztult Trójából végül az új hazába, Rómába menekített.

Révay mindkét műve ugyanebben a rendi-nemesi nacionalista szellemben fogant, csak nála a magyar történelem sok egyéni életútja egyetlen misztikus történeti aktor portréjában, vagyis az elvesztett államiság sérthetetlen szimbólumává a magyarországi politikai gondolkodásban éppen a 17. század elején emelkedő Szent Korona történetében összegződött előbb, majd ehhez festett mintegy háttérrel, amikor az eredeti művet a virágzó, majd a wittenbergi predesztinációs gondolat jegyében szükségszerűen elbukó Magyar Birodalom történetére tágitotta. Ezt az eredeti portré mögé festett háttérrel a sötét tónus uralja, hiszen a hangsúly itt is a bukáson van: a hétcentúriából a két utolsó (vagyis a 16–17. század története 1619-ig, zárlatként megfejeelve az ország tartományainak, címereinek és a koronázási jelvények leírásával) az első öt terjedelmét teszi ki. A címben szereplő birodalom vagy monarchia a dániai négy birodalomra utal, amelyek utolsó darabjának a 16–17. században a Római, majd Német-római Birodalmat tekintették. Révay tudatosan használja a terminust, és meg is magyarázza ezt a mű előszavában: ahogyan a spanyolok, lengyelek és dánok is teljes természetességgel nevezhetik monarchiának magukat, ugyanolyan magától értető-

dik, hogy Magyarország is beállhat ebbe a sorba, annál is inkább, hiszen dicső történelmével és több évszázados, török elleni harcával ki is érdemelte ezt a pozíciót. A császársággal való hatalmi versengésnek, a kialakuló abszolutizmus monarchiáinak Európában máshol is a fedett korona volt az egyik fontos szimbóluma. Magyarországon a két részből összekovácsolt korona a középkor végétől vált a rendi állam fontos szimbólumává, ám kivételes jelentőségre az állami lét lehanyaglásával tett szert. Révay korára a versengés a nagy európai királyságokkal tehát csupán szimbolikus lehetett, s éppen annyi realitása volt, mint a Szent Korona török által bekebelezett vagy leszakadt tartományait (Erdély) az egységes Magyar Birodalom részének tekinteni. A Lipsiustól, Guevarától és egyéb kortárs politikai gondolkodóktól kölcsönzött aforizmákkal bőségesen megfűszerezett munka tehát egyértelmű politikai üzenetet hordozott, ám üzenetének megfogalmazása pillanatában sem volt már realitása. Történeti műként ennek ellenére népszerű maradt a 17–18. században: általános klérusellenessége miatt a protestáns oldalon különösen kedvelték, a koronaleírás miatt pedig a *Commentariusszal* együtt egészen a Szent Korona első nyilvános kiállításáig, 1790-ig fontos forrásnak

számított. Onnantól kezdve azonban lényegében elfelejtették.

Az 1659-es első kiadásban karcsú könyvecske alakjában megjelent *Monarchia* a Tóth Gergely és az általa vezetett team gondozásában létrehozott új kiadásban a kismonográfiának is beillő, magyar és angol bevezetőnek, az egymás mellett közölt, filológiai kritikanak alávetett latin szövegnek és magyar fordításának, valamint a részletes jegyzeteknek, gazdag bibliográfiának, függeléknek és mutatóknak köszönhetően két igen vaskos kötetet tesz ki. Két legnagyobb erénye, amiért a történészek és eszmetörténészek minden bizonnyal haszonnal fogják majd forgatni: Révay sikeresen azonosított forrásainak tömkelege, valamint a szöveg új szakaszolásának köszönhető, rendkívül egyszerű kereshetőség. Révay még leginkább kéziratban használta azokat a 16. századi magyar történeti műveket, amelyek beépülését a szövegbe Tóth Gergely pontosan beazonosította. A jelenlegi kutatás előtt álló feladat ezeknek a szerzőknek, különösen Brutusnak és Istvánffynak a jövőbeni kritikai kiadása, vagyis annak a szövegtestnek a részletes kidolgozása, amelynek e mintaszerű kiadás méltó koronája lehet majd. *Quod felix faustumque sit.*

Petneházi Gábor

Halottunk

Kibédi Pál

November 29-én, életének 84. évében elhunyt Szentábrahámon Kibédi Pál nyugalmazott lelkész.

1938. október 9-én született Medeséren. Középiskolai tanulmányait a székeskeresztúri vegyes líceumban végezte, érettségi vizsgát 1955-ben tett. Teológiai tanulmányait 1957–1961 között végezte, alapvizsgát tett 1959. június 30-án, szakvizsgát 1961. június 24–29-én, lelkészképesítő vizsgát 1962. június 22-én tett. 1963-ban szentelték fel lelkésznek Kolozsváron. 1967-ben kötött házasságot Nagy Ibolyával, házasságukból egy leányuk, Enikő és egy fiuk, Csongor született. Lelkeszi szolgálatát segédlelkészi minőségben a verespataki egyházközségben kezdte 1961. szeptember 15-én. 1967. október 1-jétől 1978. június 1-jéig az abásfalvi egyházközség, majd 1978. szeptember 1-jétől a gagyi egyházközség rendes lelkésze volt 1999-ig. 2000. január 1-jén vonult nyugdíjba.

Temetési szertartására december 2-án került sor. A szertartást Gál Zoltán gagyi lelkész végezte, a főhatóság részéről a sírnál beszédet mondott Lőrinczi Lajos közügyigazgató, Csáki Levente esperes pedig az egyházkör, illetve az ULOSZ részéről.

ABSTRACTS

Beáta Bordás: *The Funerary Monuments Designed by Lajos Pákei*

Lajos Pákei (1853–1921) was Kolozsvár's (Cluj-Napoca) most significant architect at the end of the 19th century, and one of the most influential in determining the city's image. Trained in Budapest, Munich and then Vienna, he was a chief engineer later turned into an independent architect who also made his mark in the fields of industrial education and monument protection. He designed exemplary Unitarian buildings such as the Unitarian schools in Kolozsvár and Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc). He is also remembered for his designs of numerous public buildings, country houses, villas, private houses and funerary monuments. Although the funerary monuments are fewer in number compared to his other projects, they form an important part of his oeuvre, and are closely linked to his public monuments and smaller sculptural works.

Pákei designed funerary monuments during several important stages of his long career, including the first, highly acclaimed monument that he designed in 1882, while still the city's chief engineer. At the peak of his career, in the late 1890s, when he was also awarded commissions for major public buildings, he designed the final resting places of two prominent figures of the Unitarian Church, Mózes Berde (1815–1893) and Sámuel Brassai (1797–1897). The latter major commission occupied him until almost 1910. This study traces the concept, design and exceptional sense of form of Pákei's four most important funerary monuments, and provides their art historical description.

Keywords: 19th century, architect, Kolozsvár (Cluj-Napoca), funerary monument; Berde, Mózes (1815–1893); Brassai, Sámuel (1797–1897); Pákei, Lajos (1853–1921)

Bálint Béla: *József Hermányi Dienes and the Transylvanian Unitarians*

József Dienes Hermányi (1699–1763) is known in literary history for his compilation of anecdotes, which exists today only in manuscript form. Margit S. Sárdi has published a critical edition of his prose works (1992), and has also

published Vilmos Gyenis's uncompleted dissertation (1991) about Hermányi. Hermányi was a Calvinist pastor in Transylvania and in his *Nagyenyedi Demokritus* he portrayed the absurdities of the different denominations. Sándor Szénási has also written a study (1980) about Hermányi and Calvinism, but did not mention Hermányi's writings about the other denominations, leaving Hermányi's oeuvre open for further study.

This article collects Hermányi's anecdotes related to the Transylvanian Unitarian Church and organizes them into seven categories: the nescience of priests, apostasy, alcoholism, fight against smoking, corruption, superstition and straying from dogma, and other ridiculous or memorable cases. Hermányi does not recall the voice of religious polemics, but he enjoys connecting the stories with the members of the Unitarian Church, and accepts their wisdom, as he does in his writings about the other denominations.

Keywords: alcoholism, anecdotes, apostasy, Calvinism, corruption, dogma, nescience, smoking, superstition, Transylvania, Unitarianism; Hermányi, József Dienes (1699–1763)

Elek Rezi: A Professorial Career Forced Aside: Rev. Mihály Lőrinczi's Life and Service

This article focuses on research into Mihály Lőrinczi's (1911–1991) life and service as a Unitarian minister and theology professor. It includes the circumstances of his arrest by the Romanian secret police (Securitate) after the 1956 Hungarian Revolution, his imprisonment, his difficult years in prison, his release from prison, after which he was not allowed to continue teaching, and then his service in a small Unitarian congregation until his retirement. The article concludes with some reflections on his life and work.

Keywords: church history, congregation, duty, Hungarian Revolution, secret police, Securitate, prison, service, theology, Unitarian Church, Youth Organization; Lőrinczi, Mihály (1911–1991)

Júlia Eszter Andorkó – Sándor Kovács: Miklós Gál's Notes III

The memoirs of Dr. Miklós Gál (1889–1983), lawyer, lay president of the Unitarian Church (1938–1951), Member of Parliament, are published in 87 typed pages. Shortly before his death, Gál dedicated and gave his notes to his

grandson Miklós Gál who then gave a photocopy to the historian Dr. Attila Gábor Hunyadi, who offered it to our journal for publication.

The third and last part of the memoirs covers events from 1952 to 1977, including: the installation of the Communist regime in 1948, events right after WW II, inflation, the excesses of the communist regime against those citizens whom they considered the enemy, Miklós Gál's struggles to provide his family as a retired man, etc.

The state took away his pension on the pretext that he did not deserve it (!), so he was forced to find employment. He worked as a bricklayer, clerical worker for a notary, then for an engineer who surveyed the city of Nagyenyed (Aiud), assistant accountant at the GOSTAT (state holding), clerk at ComPetrol (state fuel distributor institute), seller in a cooperative shop, etc.

The state forced Gál and his wife into public housing in Nagyenyed. They changed flats several times. The humiliation of their displacement was increased by mandatory reporting to the police station. In the late fifties Gál had to witness the demolition of part of his home in Torda (Turda) and its replacement by an apartment block. He did not get back his family home in Kövend (Plăiești). They managed to move back to Torda only in 1968.

The Gáls twice became grandparents in the fifties, and great-grandparents in the seventies.

Although Gál struggled financially in his late years, he followed world events closely (the 1956 revolution in Hungary, the Vietnam war, the conflict in Israel, the landing on the moon, the Czechoslovakian events in the spring of 1968, etc.). He wrote short analyses of the Hungarian minority in the Romanian Socialist Democracy.

Keywords: Communism, family history, Kövend (Plăiești), Kolozsvár (Cluj-Napoca), memoirs, Nagyenyed (Aiud), nationalist oppression, Socialism, Torda (Turda); Gál, Dr. Miklós (1889–1983); Hunyadi, Dr. Attila Gábor

STUDII

Beáta Bordás	
Monumente funerare proiectate de Lajos Pákei.	3
Béla Bálint	
József Dienes Hermányi și unitarienii din Transilvania	22
Elek Rezi	
Viața și activitatea bisericească a lui Mihály Lőrinczi.	42

ATELIER

Sándor Kovács (sursă)	
Scrisoarea lui Mózes Székely către Dávid Molnos.	58

VARIA

Andorkó Júlia Eszter – Sándor Kovács (surse)	
Însemnările lui Miklós Gál III.	62

RECENZII

Sándor Kovács	
Edit SZEGEDI, <i>O istorie a antitrinitarismului din Transilvania</i> (Cluj-Napoca: Editura Egyetemi Műhely – Societatea Bolyai, 2020), 227 p.	90

Gábor Petneházi

Sfânta Coroană, Imperiul Maghiar și zeii gospodari.

Péter RÉVAY, *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariæ centuriæ septem*

– *Cele șapte secole ale Imperiului și Sfânta Coroană a Regatului Ungariei*, ed.

Gergely TÓTH, trad. Bernadett BENEI, Rezső JARMALOV, Sára SÁNTA, Gergely TÓTH (Budapesta: ELTE – BTK Institutul de Istorie, 2021) 93

Obituar

Pál Kibédi 96

Rezumate 97

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Beáta Bordás
The Funerary Monuments Designed by Lajos Pákei. 3
- Béla Bálint
József Dienes Hermányi and the Unitarians of Transylvania. 22
- Elek Rezi
A Professorial Career Forced Aside: Rev. Mihály Lőrinczi's Life and Service . . 42

WORKSHOP

- Sándor Kovács (republisher)
Mózes Székely's Letter to Dávid Molnos. 58

VARIA

- Júlia Eszter Andorkó – Sándor Kovács (republisher)
Miklós Gál's Notes III 62

BOOK REVIEW

- Sándor Kovács
Edit SZEGEDI, *O istorie a antitrinitarismului din Transilvania – A History of Anti-Trinitarianism in Transylvania* (Cluj-Napoca: Editura Egyetemi Műhely – Societatea Bolyai, 2020), 227 p. 90

Gábor Petneházi

The Holy Crown, the Hungarian Empire and the Household Gods.

Péter RÉVAY, *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariæ centuriæ septem*

– *The Seven Centuries of the Empire and the Holy Crown of the Kingdom of*

Hungary, ed. Gergely TÓTH, trans. Bernadett BENEI, Rezső JARMALOV, Sára

SÁNTA, Gergely TÓTH (Budapest: ELTE – BTK, 2021) 93

Obituary

Pál Kibédi 96

Abstracts 97

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,**

dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, dr. Lehel Molnár, dr. Elek Rezi

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.

